

Dimény Attila

A KÉZDIVÁSÁRHELYI REFORMÁTUS TEMETŐ KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGE

Bevezetés

A *földi nyugodalomhelyek*, ahogyan a kézdivásárhelyiek nevezték a temetőt a 19. század derekán, a mindenkori települések szerves részét képezték. Kezdetben a templomok körül helyezkedtek el, azonban a közösségek számbeli gyarapodása és számos egészségügyi ok miatt legtöbb helyen kikerültek a települések határába. A települések térbeli növekedése során, főként városokban, a lakóházak rendre körülvették a temetőket, így sok helyen a sírkertek ismét beépültek a településbe. A kézdivásárhelyi református temetővel is ez történt.

A nagyobb városok, mint Budapest vagy Kolozsvár régi temetőkertje, a Kerepesi és a Házsongárd ma már több mint temetkezési hely, ugyanis a szakrális tér az itt nyugvó híres személyeknek köszönhetően panteon jellegűt kapott. A szellemi örökség mellett a művészen kialakított síremlékek és kripták is kulturális örökségünk részét képezik, melynek megővését egyre szélesebb körben hangsúlyozzák. Erdélyben elsőként az 1999-ben Kolozsváron létrehozott Házsongárd Alapítvány karolta fel a város legrégebbi sírkertjében található örökség ápolását.¹ A jelentős örökségvédelmi tevékenységnek köszönhetően az évek során a sírkert turisztikai célpontá vált. Hamvay Péter egy nemrég megjelent tanulmányában az egykori Kerepesi, ma Fiumei úti sírkert kapcsán arra keresi a választ, hogy lehet-e múzeum a sírkert?²

A temetők régi síremlékeinek felértékelődése az utóbbi évtizedben kisebb településeken is megfigyelhető. Felsőháromszéken több településen (például Kézdiszentléleken, Zabolán) összegyűjtötték a régi sírköveket és a temető szélén állították újra. Ez a megoldás megvédi a követ a pusztulástól, de megfosztja eredeti rendeltetésétől és megváltoztatja a temető arculatát. Követendő példának tekinthető viszont a Maros megyei Havadtó régi temetőjének helyreállítása. A Pro Havadtó Egyesület által 2013-ban indított temetőrendezési program egyedi a maga nemében.³

A kézdivásárhelyi református temető a város legrégebbi temetkezési helye, melyet közel huszonöt éve a helyi társadalomtörténeti kutatásaim egyik fontos forrásaként vizsgállok. Az eredményesebb kutatás érdekében a temető kulturális örökségének módszeres feltárására 2014–2018 között került sor a Bethlen Gábor Alap és a Magyar Tudományos Akadémia Domus szülőföldi senior pályázatok támogatásával. Előbb a temető térbeli fejlődését vizsgáltam a 18. századtól az 1970-es évek végéig. A terepkutatás során felmértem a temetőt, beazonosítottam és térképre vetítettem a régi sírjeleket, majd a város jómódú polgárainak sírboltjait és kriptáit dokumentáltam. Ezt követően korábbi kutatásaimra támaszkodva a jeles kézdivásárhelyi személyek sírhelyeinek behatárolása és térképen való megjelölése is elkészült.

A kálvini szemlélettel ellentétben, miszerint Kálvin Jánoshoz hasonlóan jeltelen sírba kellene temetkezzenek a követői, különlegesnek tekinthető a református temetőben kialakított kriptasor, melynek létesítése időben azonos Kézdivásárhely főtéri házainak 19. századi átépítésével, a város polgári arculatának kialakításával. Gaal György szerint a városi köztemetők, amennyiben nem zárják le és nem nyilvánítják műemlékké, bő fél évszázados késéssel tükrözik a város lakosságának összetételét, ízlését, valamint anyagi helyzetét.⁴ A vizsgált kézdivásárhelyi temető, annak ellenére, hogy folyamatosan használatban van, még mindig a 100–150 évvel ezelőtti helyi társadalom lenyomata. Részben a nagy számban megmaradt 19. századi sírkönek, részben a sokkal időtállóbb kriptáknak köszönhetően a város polgári átalakulását lehet nyomon követni a temető segítségével.

Mint bármelyik használatban lévő temető, a kézdivásárhelyi református sírkert is folyamatosan változik. Jelen tanulmány elsősorban a régi temető társadalomtörténeti fontosságára kívánja felhívni a figyelmet, ami kizárólag az épített örökség ápolásával lehet teljes.

¹ GAAL György 2006, 122–123.

² HAMVAY Péter 2017, 57–75.

³ KINDA István 2016.

⁴ GAAL György 2006, 14.

A kézdivásárhelyi temetőkről

Kézdivásárhelynek négy temetője van. Nagyságrendi sorrendben a következők: református, római katolikus, ortodox és zsidó temető. Mindenik a város szélén, dombos, árvízről védett területen helyezkedik el.

Középkori szokás szerint a települések első temetői a templomok mellett voltak.⁵ A 18. századi kézdivásárhelyi térképek és a napjainkban is ismert településszerkezet azt igazolja, hogy a főtéri református templom északnyugati felétől, mintegy 10 000 m² területen, az építkezések csak később indultak el. 1905-ben Török Andor, a város akkori polgármestere a Kézdivásárhelyen megjelenő *Székelgyűlés* lapban egy terjedelmesebb írást tett közzé a város 18. századi életéről. Abban említi, hogy a korabeli iratokban a várfallal körülvett templom mellett egy *posványos* terület, a *cigánytő* terült el, ami a 19. század közepén még létezett. Kiterjedését tekintve nem tudni mekkora lehetett, de a fent említett területen több helyen kerültek elő korabeli sírok. A különböző egészségügyi rendeletek következtében csak a 16–17. századok folyamán telepíthették ki a temetőt az akkori helység keleti határába, az Oroszfa felé eső dombos oldalra. Török Andor szerint a 18. század elején már teljesen felhagyták a templom melletti temetőt.⁶

A reformáció terjedését követően a római katolikusok kisebb csoportja a Kantában húzódott meg, de számukra folyamatos háttérrel, biztonságot és utánpótlást jelentett a felső-háromszéki *Szentföldön* élő színekatolikus lakosság. Elsősorban nekik, másodsorban pedig a központi, bécsi hatalom támogatásának köszönhetően a kantai közösség a 18. század végére látványos gyarapodásnak indult. Ennek eredményeként csakhamar egy jelentős intézménnyel gazdagodott a közösség, ugyanis Nagy Mózes minorita szerzetes az 1680-ban Esztelneken alapított iskoláját ide helyezte át. A kantai és a felső-háromszéki római katolikusok 1696-ra felépítettek egy kisebb minorita templomot, amit a 18. század folyamán impozáns szentéllyel és minorita rendházzal bővítettek. A római katolikus közösség számának gyarapodását az is jelzi, hogy 1835-ben Rudnay Sándor, Erdély püspöke már azzal fordult a város vezetőségéhez, hogy az utaljon ki külön temetőhelyet a katolikus híveknek, mert

a református temető mellett fenntartott hely már nem elegendő. Erre a kérésre kapja meg a katolikus egyház a mai temető egy részét. A temető nagyobbik felét Wellnreiter György, kézdivásárhelyi örmény sörgyáros, volt főgondnok adományozta a katolikus hitközségnek a 19. század végén.⁷

Kézdivásárhely, vásáros hely lévén, pihenő- és szálláshelye volt az átutazó ortodox felekezethez tartozó kereskedőknek és fuvarozóknak. A 17. században Kanta területén ők építik a napjainkban is meglévő ortodox templomot, amivel egy időben valószínűleg temető is létesült. Orbán Balázs a 19. század második felében 40 ortodox vallásút jegyzett fel. A nagyobb gyárak létesítéséig (1968) a város ortodox lakosságának száma elenyésző volt. Temetőjük a város szélén volt, ott, ahol az 1990-es év elejétől épül az új ortodox templom. Ezt a temetőt 1967-ben számolták fel és nyitottak egy új temetőt a katolikus sírkert szomszédságában.⁸

A ma is létező, a 20. század első felében megnyitott zsidó temetőt csak az 1930-as évek végéig használta a közösség.⁹ A második világháborús tragédiában gyakorlatilag teljesen felszámolódtott a közösség, utolsó tagját, Stein Emánuel Manót sem oda temették el, amikor 2003 tavaszán elhunyt.¹⁰

1968 után a város lakossága növekedésnek indult. Ez a magyar temetők túlszűfoltosságához vezetett. Gyakorivá váltak az egymásba temetkezések. Ennek elkerülése végett bővítették a temetőket, vagyis a temetőkerthen kívül nyitottak újabb sírokat, így a református és katolikus temető is régi és új részre oszlott. A református temetőben az 1970-es években nyitott temetőhely is feltelt, ezért a 2007-ben a református egyház a város délkeleti határában, a vasútvonalon túl megvásárolt egy 3 hektáros területet, és ott új temetőt létesített. Az 1990-es évek elején a római katolikus egyház is kénytelen volt a temetőkerthen kívül bővíteni a temetőt.

A régi református temető térbeli fejlődése

Egy Sávai János által közzétett, 1770-ben keltezett dokumentumban a reformátusok és római katolikusok arra keresik a választ, hogy a református temető déli végében levő temetőrész¹¹ melyik felekezeté volt eredetileg. A megkérdezett tanúk egyike többek

⁵ GAAL György 2006, 6.

⁶ TÖRÖK Andor, *Székelgyűlés*, 1905. december 7., XXIV. évf., 98.; DIMÉNY Attila 1997, 183. A 40. udvartérben lakók szerint még a 20. század második felében zajló építkezések során is találtak régi sírokat a templom melletti 39. udvartér és a tőle több háznýira fekvő 40. udvartér között. A két udvartér egymástól több ház távolságra nyílik, ami eltér a többi udvartérról, melyeket mindössze csak egy-egy ház sor választ el egymástól.

⁷ DIMÉNY Attila 1997, 183–184.

⁸ DIMÉNY Attila 1997, 184.

⁹ FÉDER Zoltán 2006, 393–395.

¹⁰ FÉDER Zoltán 2006, 534–549.

¹¹ A későbbiekben májuskert néven, ill. a kicsi katolikus temetőként került be a köztudatba. Napjainkban is a katolikus felekezetűeket temetik erre a helyre.

között azt nyilatkozta *igen egy öreg aszszony* elmondása alapján, hogy az ő anyja idejében szántóföld volt a hely, ami feltehetően a 17. század végére vonatkozhatott.¹² A régi református temető megnyitására vonatkozóan még nem találtam ennél közelebbi adatokat. Tény, hogy két 18. századi évszámú sírkő igazolja, hogy akkor már ide temetkeztek. A régebbit a 2000-es évek elején Demeter Lajos, a sepsiszentgyörgyi megyei könyvtár akkori munkatársa fedezte fel és mentette be a Székely Nemzeti Múzeumba egy sírjelekre épülő kiállításához. A homokkőből készített sírkőtöredék egy sírásás során került elő, melyen az olvasható, hogy *Ciszár Istvan csinaltatta Ano 1729*-ben. Egykor ívben záródó, kb. 10 cm vastag és 70–80 cm magas sírkő lehetett, melynek megmaradt felső két részén domborított faragású virág látható, a domborított keretű szövegablakban a fenti szövegen kívül a sírkő baloldali részén egy kardot tartó kar jelzi a család katona rendűségét.¹³ 2014 nyarán egy temetkezés során a kiásott sírgödörből előkerült egy 1779-ből származó sírkő is. A megtalálói nem temették vissza, így azzal a temető felmérése során találkoztam. Beder Imre helyi református lelkésszel közösen igyekeztünk az előkerülési hely közelében felállítani az egyébként már akkor kettétört sírkövet. A sírkövet a Szent Anna-tó környéki vulkáni kőzetből faragták és ennek köszönhetően nem mállott szét a föld alatt, de valószínűleg már a betemetésekor kettétört a szövegablak és a talpa mentén. A sírkő szögletes formájú, kb. 10 cm vastag és 70 cm magas, a szöveges résznél bemélyített, melyet hármass lépcsős kialakítású perem szegélyez. A *J SAMU SIRHALMA 1779 DIE* véset szöveg volt olvasható rajta. Sajnos csak volt, mert feltehetően az ott dolgozó kőművesek időközben megcsonkították a felső szöveges részt. A megcsonkított sírkövet ideiglenesen bementettük a kézdivásárhelyi múzeumba. A temető régi sírköveinek beazonosítása során találtam még két követ, melyek a látható szöveg-töredékek alapján feltehetően 18. századiak lehetnek, de egyértelműen nem lehet beazonosítani őket.¹⁴ A 238. számmal jelölt sírkövön látható egy nagyon megkopott 1770-re hasonlító évszám.

A temető déli csücskében található a régi katolikus temető, melyről az előbbieken már tettem említést. Feltehetően egyidős lehet a református temetővel, ugyanis a reformációt követően nem tért át mindenki a protestáns vallásra, ill. vásáros hely lévén, az idegenek jelenléte általános volt. A kérdésre a későbbi kicsi római katolikus temető rész kutatása adhat majd választ.¹⁵

1833-ban közadakozásból a város tehetősebb polgárai és céhei egy 2–2,5 méter magas kőfallal választották el a református temetőt a várostól. Az építést támogatók a kőfal belső oldalán kialakított fulkékben elhelyezett kőtáblákon jelölték meg az általuk rakatott falrészeket, melyekkel a jelen kutatás folytatásaként a későbbiekben fogok foglalkozni. A város akkori jómódú polgárai a sírkert város felé eső részét kerítették be, az egykori Ojtoz irányába kivezető főút mentén. A megépített kert a bejárattól jobbra és balra megközelítőleg 120, ill. 70 méteren húzódott és egy 50 fokos szöveget zárt be. Ebből arra lehet következtetni, hogy a 19. század elején még a kőkeret által közrefogott területet foglalhatta el a temető. A térképre vetített régi sírkövek sűrűsége alapján azt mondhatjuk, hogy a bejárattól jobbra eső területen kezdtek el temetkezni legkorábban (a térképet lásd a mellékletben).

Az 1852-ben kialakított új ojtozi út kezdetben nem közvetlenül a temető mellett haladt el. Egy 1917-ben készült légi felvételen is jól látható, hogy a temető és az új főút közötti telkek még akkor sem voltak beépítve.¹⁶ Az országút megépítését követően a református egyház már 1862. június 15-én megtette az első lépéseket a temető területének bővítése érdekében. Az egyháztanács jegyzőkönyve szerint az új országút által átvágott birtokok tulajdonosai elfoglalták a temető melletti régi utat, ezért azzal a kérelemmel fordultak a városi tanácshoz, hogy a „*befoglalt hely szakasztasson a temető hely javára*”.¹⁷ Dokumentumok hiányában nem lehet tudni, hogy mi lett a kérelem eredménye. A későbbi adatokból viszont kitűnik, hogy 1910-ben és 1912-ben az egyháztanács még mindig a temető területének bővítésén fáradozott.

Egy évvel később, 1863. július 31-én már a temető keleti *hegyes* (dombos) oldalának üresen álló részének rendezéséről hozott határozatot az egyháztanács. A döntés értelmében a hely egy részében sétateret kívántak kialakítani a polgárság számára, a másik részét pedig családi *sírboltok* (kripták) építésére ajánlották fel. A rendezés sürgősségét az is indokolta, hogy szeretnék volna megóvni a temető kert sírköveit és *köztelekét* „*a rossz akaratu s kár tevő*” személyektől. Ekkor került fel a temetői ház építésének a gondolata is, de a kártevők távoltartását a helyi császári és királyi katonaság *fő strázsamesterének* közbenjárásától remélték.¹⁸

A jómódú kézdivásárhelyi lakosság 1863 után kezdte meg a ma is álló és használatban lévő kriptasor kialakítását. Ezzel egy időben elkezdődött a gazdagabb társadalmi réteg látványos térbeli elkülönülése.

¹² SÁVAI János 1997, 303.

¹³ DEMETER Lajos 2007, 385.

¹⁴ A beazonosított sírkövek térképén a 238 és 348a helyrajzi számokkal.

¹⁵ SÁVAI János 1997, 298–305.

¹⁶ Az 1917-ben készített fotó a mellékletben látható.

¹⁷ KREkL – I/17, 1862, 48/53.

¹⁸ KREkL – I/17, 1863, 42/114–116.

A temető keleti részének bővítéseként 1864. szeptember 27-én kézdivásárhely tanácsa a barompiacból és a mellette álló telekből 30 négyszögöl területet engedett át az egyháznak temetőőri lakás számára.¹⁹ Az időközben megépített épület ma is a domb alatt áll az eredeti funkciónak megfelelően.

Pap András egyházi jegyző Nagy Karolina feleségével közösen 1865. január 8-án 60 négyszögöl területet adományozott az egyháznak a temető szomszédságában lévő földjéből, azzal a céllal, hogy azon a tanuló gyermekeknek a nyári és tavaszi szünetekben lehetősége legyen virágok ápolására, valamint „*más növények termesztésére*”. Ugyanakkor ide családi sírboltot is szándékozott tervezettni.²⁰ A pontos helymeghatározás hiányában egyelőre nem lehet tudni, hol volt ez a terület, viszont Pap András obeliszkkel megjelölt nagyméretű sírja a bejárattól a kriptasor felé vezető ösvény mellett található. Ez a térképen a 29-es helyrajzi számmal jelölt sír.

A temető területének bővítésére vonatkozóan nem találtam több adatot a 19. századi egyházi jegyzőkönyvekben. A 20. század elején csak erre vonatkozó szándékról jegyeztek be adatokat. 1910-ben és 1912-ben egy-egy bejegyzés arról tudósít, hogy az egyháztanács megkereste a temető szomszédságában lévő üres telkek tulajdonosait, de a magas ár miatt nem történt meg a vásár.²¹

A régi sírkövek évszámai alapján azt láthatjuk, hogy a temető térbeli fejlődése a 20. század elejére elérte mai kiterjedését. A később előkerülő dokumentumok már csak árnyalhatják, pontosíthatják a régi református temető eddigi kutatási eredményeit, de véleményem szerint nagy változást nem hozhatnak.

Sírkövek a régi református temetőben

A 16. század második felétől Erdély nagyobb városaiban a nemesi sírkövek hatására a városi polgárság köreiből is megjelentek a faragott köemlékek. Ilyen korai síremlékek a kolozsvári házsongárdi temetőben és a marosvásárhelyi református temetőben maradtak az utókorra. Háromszéken a sírkőállítás széles körben csak a 18. század elejétől kezdett terjedni. Egy századdal korábban még csak a főurak, a nemesek és a jómódú polgárok közül kerültek ki olyanok, akik hozzátartozójuk sírját köemlékkel jelölték meg. Az eddig ismert legrégebbi sírkőtöredék Háromszéken a már korábban is említett kézdivásárhelyi 1729-es évszámú sírkő.²²

A korai sírkőállítást Kézdivásárhely polgárosodásának kezdeti szakaszának is tekinthetjük. Feltehetően többen is állíthattak ebben az időben hasonló síremléket, de a tudatos temetőgondozás 1860-as években történő elindulásáig úgy tűnik, hogy nem fordítottak rájuk kellő figyelmet. A kézdivásárhelyi egyházi jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy ezt követően is gondot jelentett a temető gondozása, viszont ennek köszönhetően maradt meg az utókor számára jelentős számú 19. századi síremlék.

Az emberi rongálást a természet is segítette, ugyanis a sírköveket többnyire homokkőből és andezitből faragták, ami tartósabb ugyan a fánál, de idővel ezen is nyomot hagynak a természeti viszonyok. A homokkővet a közeli kézdiszentléleki és polyáni kőbányákban fejtették és valószínűleg az ottani helyi kőfaragók meg is faragták a kézdivásárhelyiek számára. A kezdetben a patakmedrek lapos termésköveit is felhasználták sírkőnek.²³ Az andezit, vagy mai nevén a dacit a Szent Anna-tó környékéről került a kőfaragó műhelyekbe. Vulkáni kőzetként keményebb a homokkőnél, viszont közeli kitermelőhelyek hiányában kevesebb sírkő készült belőle ebben a térségben. A 2014-ben előkerült 1779-es sírkő ilyen anyagból készült.

A kézdivásárhelyi református temető terepkutatása során a régi terméskőből készült sírköveket fotóztam le, láttam el helyrajzi számmal és vetítettem a saját készítésű térképre. Összesen 362 sírt dokumentáltam, ami 403 sírjelt jelent, ugyanis néhány sírnál 2–3 régi sírkövet is találtam. A felmérés során összesen 116 rossz állapotban lévő sírkövet azonosítottam be, melyből 56 a rajtuk olvasható adatok alapján Kézdivásárhelyen élt közéleti személyiség nyughelyét jelöli. 69 sírkőnél mielőbbi beavatkozásra van szükség, ugyanis fennáll az elpusztulás/eltűnés veszélye, ebből 9 jeles személy síremléke. Korábbi temetőfotóim segítségével sikerült beazonosítanom 13 darab ma már nem létező síremléket is.

A kézdivásárhelyi református temető legkorábbi sírkövei a többnyire ívben záródó lapos, általában 10 cm vastag és 1 méternél nem magasabb terméskövek. A már említett 18. századi sírkövek is ebbe a csoportba tartoznak. A felmérés során 120 régi típusú sírkövet azonosítottam. Az évszámok alapján a 20. század első felében még állítottak ilyen sírköveket, de nagyobb részét a 19. század második felében készítették.

A 19. század elején készített sírkövek általában egyes- vagy hármas ívben záródnak, ill. van köztük

¹⁹ KREkL – I/17, 1864, 70/173.

²⁰ KREkL – I/17, 1865, 9/192–193.

²¹ KREkL – I/24, 1910, 9/79. – a Baka Dániel-féle kaszálóból akartak megvásárolni; KREkL I/24, 1912, 21/167. – a Wellnre-

iter-féle telket akarták megvásárolni.

²² DEMETER Lajos 2007, 384–385; DEÁK Ferenc 2009, 212–213.

²³ Demeter Lajos 2007, 386.

antropomorf formájú is. Vékonyabbak az átlagnál és a kialakításuk kezdetleges, kevesebb emberi beavatkozást mutat. Ha van rajtuk díszítés, az egyszerű vésett növényi ornamentika, lefele mutató háromszög, mesterséget jelző szerszámok és esetleg fűzfa jelenik meg. A század közepétől már az ívben záródó sírkövek váltak általánossá és megjelent a lapos, hegyes csúcsban záródó sírkőtípus is. Az időben előre haladva a díszítésük is gazdagodott. A 19. század végétől már a mélyített szövegablak körül és felül egyre gyakoribbá vált a domborított növényi ornamentika, egy sírkőnél (12-es helyrajzi számú) mesterségre utaló címert is találtam.

A 19. század első felének egyetlen legdíszesebb sírkövét (72-es helyrajzi számú) Török József *senator* és felesége, Benkő Sára készítette 1834-ben. Az ívben záródó nagyméretű hasábkő kétoldalt oszlopdíszítéssel van faragva, felső részén a domborított családi címerrel. A helyenként megrongált sírkő mielőbbi konzerválásra és védelemre szorul. Szoborral díszített síremlék is volt a temetőben, melyet a 19. század második felében állítottak Jancsó József gyógyszerésznek, aki az 1848–49-es szabadságharc idején főhadnagyként a puskapor előállításában jeleskedett. A szögletes kőoszlopon álló kb. 1 méter magas női alak (83-as helyrajzi számú) 1994 és 2006 között tűnt el nyomtalanul. A 19. század végétől már több jómódú polgár állított díszesen faragott sírkövet. A felmérés során 34 ilyen síremléket találtam.

A 19. század végén egy újabb sírjeltípus kezdett meghonosodni a református temetőben, az egy-, két- vagy háromszögletű obelisztk. A kézdivásárhelyi reformátusok az 1890-es évektől kezdték el az obelisztkiallítást. Kezdetben általában egyoszloptú, egyszerű négyszögletes, enyhén csúcsosodó obeliszket állítottak az elhunytak emlékére, de fokozatosan teret hódított a nagyobb méretű két- és háromszögletű obelisztk is. A virágkorát a két világháború között élte, de az 1980-as évekig volt, aki még obeliszket állított sírjeltként.

A kézdivásárhelyi református temetőben az obelisztek vannak többségben. A 2014-es felmérés során 146-ot találtam belőlük. Anyagát tekintve a legtöbb helyi homokkőből készült, de a jobb módúak brassói vagy budapesti cégektől rendelték meg a fekete, ill. fehér márvány obeliszket. Ezek felülete sima, díszítés nélküli, mindössze a vésett feliratot festették arany vagy fekete színnel. A helyi terméskőből készült obelisztek díszítése valamivel gazdagabb, tekintettel arra, hogy a homokkő könnyebben faragható. A nagyrészt ebben az esetben is egyszerű sima felületű, de néhányon megjelennek a faragott díszítő elemek. Az általános a mélyített szövegablak, melynek felső része

egy vagy két ívben záródik. Két obeliszknél viszont a záródás díszítése neogótikus elemekre emlékeztet. Több obelisztk esetében a családfő nevének domborított faragással való megjelenítése is díszítő elemnek tekinthető. Ugyanakkor általános díszítő elem a fűzfa és a kehely, de pár obeliszken az olaszkoszorú is megjelenik.

A jeles személyek sírjelei között találunk az obeliszkre hasonlító, de kialakításában és díszítésében egyedi sírköveket is. Ilyen például a Nagy Károly leányárvaházi igazgató (21), a Székely János református lelkész (41), Cserey Jánosné Zathureczky Emília múzeumlapító (129) és Szabó János mészáros (342) síremléke. Ezek a típusú sírkövek egyben a jómódnak is a jelei, amit a tehetősebbek a sírhant kovácsoltvas kerttel való körbehatárolásával is hangsúlyoztak.

Az obelisztek állapotukat tekintve viszonylag jók, de a természeti és az emberi rongálás többen nyomot hagyott. A természet elsősorban a homokkőbe vésett feliratokat koptatta le, néhány sírkövön már alig látszik a felirat, ill. a talajmozgás következtében pár ki is dőlt. A korábbi fotók alapján tudjuk, hogy ezek közül is tűntek el, annak ellenére, hogy az obeliszket nagysága és súlya miatt nehezebben lehet mozgatni, mint a lapos sírköveket. Ez elsősorban azoknál a síroknál következett be, ahol tulajdonosváltás történt és a rokoni kötődések megszűntek. Az obelisztek többségénél azonban az új tulajdonos megtartotta a sírjelt, de eltávolította vagy márvánnyal takarta el a korábbi feliratot. Számomra ez a pusztulás is majdnem egyenértékű a sírjel teljes megszűnésével.

Az obelisztk virágkora egészen az 1930-as évekig tart. Az 1940-es évektől már, de leginkább az 1950–60-as években vált általánossá a *táblás sírkő*.²⁴ Formáját tekintve a kezdeti időszakban szögletes, általában 50 × 60 centiméter nagyságú előlappal, álló vagy fekvő helyzetű volt a táblás sírkő. Az álló a talpánál vastagabb és felfele keskenyedő, így az előlap enyhén hátra dől. A fekvő esetében a hátlap magasabb, az előlap pedig hosszában előre nyúlik. A korábbi sírjelekhez viszonyítva kiegészítésként egy bemélyített, vagy csak egyszerűen ráfogott kőlap (pala, fehér vagy fekete márvány) került, melyre az elhunytak adatait írták rá. Idővel ezt a sírjelt váltotta a teljesen függőleges helyzetű, faragott díszítésekkel kiegészített táblás sírkő. Anyaguk mindkét esetben a helyi terméskő maradt, de az utóbbi mintájára kezdték el készíttetni a napjainkban gyakori beton sírköveket.

A felmérés során a táblás sírkövek közül többnyire a kezdeti típusúak felkutatására fektettem hangsúlyt, ugyanis ezek a sírkövek a 19. században születettek sírjai fölött állnak. Az évszámok és a személyek függvényében az újabb típusúakra is figyel-

²⁴ DEMETER Lajos 2007, 389.

tem, de a felmért anyag nem tartalmazza a temetőben található összes ilyen sírkövet. Az adatbázisban 95 táblás sírkövet vettem nyilvántartásba. A pusztulás itt is megfigyelhető, de tekintettel arra, hogy sok esetben még van élő hozzátartozó, aki az elhunyt emlékét ápolja, nem annyira szembetűnő.

A bemutatott sírkövek a temető teljes területén megtalálhatók. A felmért és beazonosított sírköveket típusonként különválasztva és gyakoriságuk alapján térképre vetítve (10-ből legkevesebb 5) láthatjuk, hogyan alakult időben a temető betelepítése (térkép a mellékletben). A régi sírkövek a bejáráshoz közeli részen helyezkednek el a legsűrűbben, ezeket körülfogják az obeliszkok, a táblás sírkövek pedig a kettő közé ékelődnek be.

Sírboltok és kripták a régi református temetőben

A *kripta* görög eredetű szó, amely sírboltot, földalatti sírkamrát, sírkápolnát, altemplomot is jelent. Egy másik hasonló görög szó a *cinterem*, amely temető, sírbolt jelentéssel is bír. A *cinterem* a latin *coemeterium* (ejtsd: cömeterium) szóból magyarosodott a népetimológia útján.²⁵

A kripta és sírbolt szavak tágabb értelemben a következőket is jelenthetik: 1. sírverem egy temetőben, amely több koporsó befogadására alkalmassá kiépített földbe mélyített helyiség; 2. díszes temetkezési hely, ház alakú építmény, melynek rendszerint földalatti részében a koporsókat helyezik el – elsősorban a nemesi családok temetkeztek kriptába; 3. altemplomban elhelyezett sírhely, amit egy templom szentélye vagy egy kolostor alá építettek és ahová többnyire világi vagy egyházi főméltóságokat temettek; 4. sírkamra, sziklába vájt és megfelelő módon kiképzett temetkezési üreg, melyet többnyire régi városokhoz közeli sziklás hegyoldalakban alakítottak ki.²⁶

Erdélyben a nemesi családok a 19. század első felétől kezdenek impozáns családi kriptákat és mauzóleumokat építtetni birtokaikon, vagy, ha lakóhelyük már városon volt, ennek temetőjében, de a polgárság sírjaitól elkülönülve, erre a célra elkülönített helyen. A városi gazdag polgároknál ennek hatására jött divatba a kriptaépítés.²⁷

A görög kripta szavunk feltehetően régebbi, mint a latin eredetű sírbolt kifejezés, viszont az általam vizsgált dokumentumokban és különböző sírjeleken a sírbolt kifejezés jelenik meg, feltehetően a cinterem

szó jelentéséből alakulhatott ki. A kripta megnevezés a 20. század első felétől került be a szóhasználatba és vált általánossá, mára már teljesen kiszorítva a sírbolt megnevezést.

A kézdivásárhelyi református temetőben 1847-ben az egyre szaporodó sírboltok miatt a *rendes temetkező hely* szűkült, ezen kívül a temetőkert is romlott, ezért a református egyház tanácsa célszerűnek látta 10 ezüst forint befizetését azok számára, akik sírboltot kívántak kialakítani.²⁸ A határozat ellenére 1863-ig nem fizette senki be a meghatározott összeget, de a sírboltok száma gyarapodott.²⁹

Az 1863-ban elkezdett temetőrendezés során az egyháztanács Nagy Dániel városkapitányt és egyházi tanácsost bízta meg a *temetőbiztosi* teendővel, ami egy személyben a temetőrendezési feladatokat is jelentette. 1866 tavaszán Székely János református lelkész írásban szólította fel a temetőbiztost, hogy nyilatkozzon, meg kíván-e maradni tisztségében, ugyanis „*rendes felvigyázat nélkül (...) némelyek sírokat készítenek s ez által a temető rendezetlen állapotba jő*”. Nagy Dániel erre azt válaszolta, hogy a „*temető rendezési megbízásban kész továbbra is megmaradni, de mivel ez egy személyben nem kielégítő*”, s kérte hogy nevezzenek ki más tagokat is. Az egyháztanács Csiszár Pál egyházi tanácsost és Kováts Józsiást kérte fel a feladatra.³⁰

1867 júniusában id. Csiszár József azzal a kéréssel fordult az egyháztanácshoz, hogy „*kívánsága lenne a temetőben lévő gödrös helyek közül egyet – nem valami nagy oszloppal – hanem csak a földben bé rakva és föld szint bé boltva egy sírboltot készíttetni*”.³¹ Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a temetőben még számos sírhelynek való terület létezett.

Kezdetben a sírok elhelyezése nem volt szabályozva, de amint az egyházi jegyzőkönyvekből kiderül, az 1860-as években már egyre nagyobb figyelmet fordítottak erre is. Eleinte, amíg volt hely, szabadon temetkeztek. Ezeknek a síroknak többsége észak–kelet tájolású. A temetők fokozatos feltelésével is többnyire megmaradt ez a tájolás, de a későbbiekben a hely kihasználása végett találunk ettől eltérő irányba ásott sírt is. A temető főbb ösvényei is meghatározóvá váltak.

Korábbi temetőkutatásaink azt igazolták, hogy Kézdivásárhelyen a 2,5–3 méter mélyen kialakított boltíves padmalyok általános temetkezési formának számítottak a múltban. Az ilyen sírt gyakran neveztek sírboltnak, ugyanis az ide eltemetett koporsóra nem került föld, így a boltíves fülkét több generáció is használhatta.³² Ezek a sírok a felszínen alig külön-

²⁵ <http://meszotar.hu/keres-s%C3%ADrbolt> (2015. 11. 09.)

²⁶ http://wikiszotar.hu/wiki/magyar_ertelmezo_szotar/Kripta (2015. 11. 09)

²⁷ GAAL György 2006, 15; POZSONY Ferenc 2016, 232.

²⁸ KREkL – I/16, 1847, 43/25.

²⁹ KREkL – I/17, 1863, 53/126.

³⁰ KREkL – I/18, 1866, 31/1–2.

³¹ KREkL – I/18, 1867, 46/66.

³² DIMÉNY Atila 1997, 183–188.

böznök azoktól a síroktól, melyekbe csak egyszerűen elföldelték a koporsót. Helyenként a sírhant vagy sírkeret hossza jelzi napjainkban, hogy meddig tartott a sírbolt. A régi sírok jellege és formája miatt a régi temetőrészek rendezetlennek tűnhetnek idegen számára. A temető túlszűfolttsága miatt az utóbbi évtizedekben már nem használják eredeti rendeltetésüknek megfelelően, ill. többnyire átalakították ezeket a sírokat.

A református temetőben található régi sírok nyilvánartóinak összesített adatai szerint 73 sírboltra és kriptára vonatkozó bejegyzést találtam. Ebből 15 sír jellegű, melyek a 2014-es felmérés során már fel lettek mérve, mint sírkövel rendelkező temetkezési helyek. További 19 adatot nem sikerült hely szerint azonosítani, de valószínűleg ezek is földalatti sírboltok lehettek. A korábbi felmérésnek az eredményeként a sírjelek felirata alapján még négyvel egészíthető ki ezek száma, így összesen 38 sír jellegű földalatti sírboltról tudunk jelenleg. A ma is látható nagyméretű sírhantok alapján viszont arra lehet következtetni, hogy ezek száma több volt a dokumentumokból kiolvasható adatokhoz viszonyítva. Ennek pontosítására a további kutatás fog választ adni.

Az 1970-es évek végéig épített sírboltok és kripták helyszíni felmérése során 63 épületszerű temetkezési helyet azonosítottam be, melyből 60 a református temetőben, három pedig a temetőn kívül, Kézdivásárhely különböző pontján található.

A sírboltok és kripták formai változásai 1829–1980 között

A régi kézdivásárhelyi temető földrajzi adottságait figyelembe véve alkalmas volt a földbe mélyített, épületszerű kripták kialakítására, ugyanis az egyébként lapos fekvésű, déli irányba keskenyedő temetőhely keleti, déli és délnyugati oldalainál lefelé hajló meredek domboldalban záródik.

Az első épületszerű sírboltok (1829–1863)

A földrajzi adottságok ellenére az első épületszerű sírboltok többnyire mégsem a domboldalba lettek kialakítva, hanem a lapos területen. Ebből az időszakból összesen 9 dokumentálható sírbolt maradt az utókorra.

Az első kettő csak a monumentális sírjelek révén különíthető el a többi sírtól. Az egyforma, magas, oszlopszerű, épületjellegű sírjellel megjelölt sírboltok a temető déli záródásánál, a református és katolikus

temető határán találhatóak. Ezek közül is csak a báró Purczell János síremlékről (1829 [1] számú sírbolt) tudunk többet. Az ír főnemesi családból származású, katolikus vallású ezredes a kézdivásárhelyi határőrgyalogezred parancsnoka és a helyi székely altisztképző iskola megalapítója volt, aki 1829. június 13-án halt meg. A síremlék jelenleg nagyon rossz állapotban található. A hátoldalán lévő töredékes felirat szerint a 19. század végén az akkori tulajdonos, Páljános Ferdinándné született Tóth Teréz „megujíttatta”.³³ A stílusjegyek alapján feltehetően akkor építették a jelenlegi síremléket. A Székely Nemzeti Múzeum irattárában található síremlék tervrajza is ezt látszik igazolni, ugyanis ezen egy sokkal szerényebb obeliszk jellegű sírkő látható, melynek négy oldalán az elhunytira vonatkozóan több adat olvasható. A mellette álló hasonló síremlék (1830 [2] számú sírbolt) Kovács Clotild családi sírboltjaként azonosítható. A 19. század második feléből a síremlék hátoldalának alján még látható egy megkopott kőtábla, miszerint ide temetkezett Csiszár Mihály³⁴ és felesége, Kovács Mária is. 1925-ben már mindkét sírbolt a Páljános Ferdinándné (született Tóth Teréz) gyerkeinek a tulajdonában volt. A Purczell-féle sírboltra Kovács Jánosné született Páljános Mária, a másikra pedig Páljános Géza korcsmáros tartott igényt.³⁵ 1946-ban Bartók Lajos kovásznai vendéglős mindkét sírboltot megvásárolta 30 évre.³⁶

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Kézdivásárhelyen a legkorábbi sírbolt az idegen származású, de nemesi ranggal rendelkező személynek köszönhető. A város autochton társadalmának tagjai közül elsőként a nemes tímár céh épített sírboltot a tagság számára, 1833-ban a temető délnyugati oldalában alakította ki nagyméretű kriptáját (1833 [3] számú kriptá). Véleményem szerint az 1572-ben alakult első céh ezzel is igazolni akarta a helyi társadalomban betöltött rangját, azonban példáját a későbbiekben a város többi céhe nem követte. 1882-ben Jancsó Dénes elnöke alatt márványtáblával jelölték meg, melyen a tímár mesterség címerét is feltüntették. A jelenlegi előfal homlokzatán és a tömör vasajton az 1900-as évszám olvasható, ami arra enged következtetni, hogy mai arculatát akkor nyerte el a kriptá. A kézművésesség hanyatlásával a több száz koporsót magában rejtő kriptá a leszármazottak révén családi tulajdonba került, minek eredményeként az előfal állapota nagyon megromlott. A jelen temetőkutatás eredményének számít, hogy 2015-ben a kézdivásárhelyi református

³³ Páljános Ferdinánd apja, Páljános Ferenc 1813-ban őrmester volt a kézdivásárhelyi 15. székely harárőrgyalogezredben, majd tanár a helyi katonaiskolában. 1849-ben már hadnagy és élelmezési tiszt volt az erdélyi hadtestnél. A szabadságharc után járásbírói írnokként dolgozott.

³⁴ Csiszár Mihály a kézdivásárhelyi Kereskedők Ipartársulatának az elnöke volt 1880-ban, de a domboldalba mélyített 26_1900 kriptá kapcsán is megjelenik a neve.

³⁵ KREkL – I/43, 1925, 3/ nincs oldalszám.

³⁶ KREkL – I/43, 17. beleejegyzés/nincs oldalszám.

egyház tulajdonába került, amely a helyi polgármesteri hivatalnál közbenjárva elérte a sírbolt előfalának a teljes felújítását.³⁷

A következő sírboltot a helyi tanácsos (*senator, consistor*) Fülöp Sámuel és hitvese, Jancsó Anna építtette 1836-ban. A Purcell és tímár sírbolt között található sík területen kialakított, épületszerű előfallal, mögötte kis dombszerű emelkedéssel, félig földbe mélyített vasajtóval, boltívesen mélyített szövegablakkal létesített sírbolt már azt az építkezési formát követi, amely az 1860-as évek közepéig általánosnak mondható (1836 [4] számú kriptá). Műemléki szempontból a sírbolt jó állapotban található.

A tímár sírbolt kialakítási módját követve, ettől néhány méterrel balra a délnyugati domboldalba 1847-ben épült sorban az 5. sírbolt (1847 [5] számú kriptá). Az építtető feltehetően Benkő Pál (1826–1889) törvényszéki jegyző volt, aki 1864–1867 között Kézdivásárhely polgármestere lett.³⁸ Fia, Benkő Sándor az 1860-as évektől rendőrkapitány, országgyűlési képviselő és szeszgyáros volt Kézdivásárhelyen. A sírbolton lévő tábla szerint 1860-ban ide temette fiatalon elhunyt feleségét.³⁹ Később a házasságukból származó Béla fia, valamint Mágóri Árpád és Siklódi Emil családtagjai is ide temetkeztek. Benkő Sándor második feleségével egy új kriptát épített 1905-ben (1905 [33] számú kriptá).

1858-ban a korábbi sírboltoktól távolabb, sík területen, de a temető régebről használt részében a Fülöp Sámuel sírboltjához (1836 [4] számú kriptá) hasonló temetkezési helyet alakított ki a barátosi származású Tóth Sámuel és felesége, Szabó Otília.⁴⁰ Tóth Sámuel postamester volt Kézdivásárhelyen, de az 1848–49-es szabadságharcban a háromszéki nemzetőrségnél századosi rangot kapott. A szabadságharcban való hősiességéért a sírbolt előfalára 2011-ben emléktáblát helyezett Kézdivásárhely Polgármesteri Hivatala. A sírbolt falán álló márványtáblák tanúsága szerint ide temetkezett Tóth Sámuel unokája is, a sörgyárosként ismert Török Samu. A későbbi kriptasoron azonban egy általa építtetett családi kriptá is található (1878 [21] számú kriptá).

1863-ban Szöcs Bálint egyháztanácsos és felesége, László Móni azzal a kéréssel fordult a református egyház tanácsához, hogy engedélyezzék maguk és rokonaik számára egy sírbolt megépítést a tímárok és néhai Dési Dániel sírboltja⁴¹ között. Az egyháztanács azzal az indoklással, hogy a kért hely beépítésével

a szomszéd sírboltok *bomlásnak indulhatnak*, más helyet jelölt ki a számukra.⁴² Az új hely a temető északi részében, az egykori országút (ma Temető utca) közelében lett kijelölve, ahová a sík területi viszonyoknak megfelelően a már ismert korai sírbolt formát alakították ki (1863 [7] számú kriptá). Az elmúlt idők során a sírboltba való temetkezés változáson ment keresztül, ugyanis az előfal régi bejáratát megszüntették és a sírbolt fölötti részen alakították ki egy kőlapokkal fődött lejárati nyílást. Az előfal jelenleg nagyon megsüllyedt, de mögötte még látszik a régi bejárat fölötti kis dombszerű emelkedés. Az 1868-ban állított vörös márványlap azonban levált róla, jelenleg a falnak támasztva áll. A sírok nyilvántartója szerint a 20. század elején idős Szigethi Károly harangozó volt, az 1960-as években már özvegy Szöcs Lajosné tulajdonát képezte. Egy ekkor készült fotón a kriptá még eredeti formájában látható (a szöveget illusztráló fotók a mellékletben található).

Az első épületszerű sírboltok közé sorolhatunk még két temetkezési helyet. Az egyik az alább bemutatásra kerülő kriptasor fölött található (1850 [27] számú kriptá), a másik a temető 1833-ban kőkerettel határolt részének közepén fekszik (1850 [28] számú kriptá). Formájukat tekintve mindkettő a 19. század első felétől kialakított sírboltokra hasonlít, annyi eltéréssel, hogy a sík területen kiemelkedő, háromszög alakú építményen található függőleges helyzetben álló lejárati vasajtó különbözteti meg a hagyományosnak mondható, keretbe foglalt síroktól. A kormeghatározást nehezíti, hogy a két sírbolt látható építménye cementből készült.

A kriptasor fölötti sírboltról az elmúlt húsz év alatt egy talapzaton álló koszorút tartó női szobor tűnt el, amely a 2014-ben végzet régi sírok kutatásai adatbázisában a 83-ik számon szerepel. Az elűnt síremlék szerint Jancsó József gyógyszerész (1827–1867 előtt), 1848–49-es főhadnagyot, a helyi gyutacsgyár igazgatóját temették ide. A régi sírok nyilvántartója szerint Jancsó József tulajdona volt a sírbolt, melyen a 20. század elején sírkő és vasrács állt. Ekkor már a 48-as Jancsó József gyógyszerész unokájának, Dr. Jancsó Béla (1887–1951) ügyvéd tulajdonában volt, majd 1958-ban fia, Jancsó Ervin (1913–1995) kereskedő váltotta meg.⁴³ A másik hasonló sírbolt a Szotyori Dániel kisbirtokos és felesége, Keresztes Mária tulajdona volt. 1949-ben a Gödöllőn élő Szotyori Dániel nyugalmazott igazgató és Budapesten élő

³⁷ http://www.3szek.ro/load/cikk/83920/felujitottak_a_timarok_sirboltjat (2015. 10. 11.); <http://www.szek-helyek.ro/index.php/szorakozas/eroekseguenl/6777-mesel-a-cehlada> (2015. 10. 11)

³⁸ BAKK Endre 1895, 436.

³⁹ Az eredeti rozettás homokkő tábla még a sírbolt falán áll, de az elmúlt 20 évben megrongálták, olvashatatlaná tették. Ma egy

újabb tábla őrzi a szöveget.

⁴⁰ Az anyakönyvi adatok szerint a családneve Tóth.

⁴¹ Ismeretlen sírbolt.

⁴² KREkL – I/17, 1863, 28/ 105–106.

⁴³ KREkL – I/43, ***, 750 szám / nincs oldalszám

Szotyori Samu nyugalmazott rendőr őrnagy váltotta meg. Az ők tulajdonukból került a Bartalis Viktor birtokába.⁴⁴ A sírbolton található márványtáblák szerint itt nyugszik id. Bartalis Viktor (1882–1953) és felesége, Piblinger Irma (1886–1956), aki a helyi kereskedő és szappangyáros Piblinger Gyula lánya volt. Később fiuk, ifj. Bartalis Viktor (1921–1992) ékszerész és felesége, Arghisan Sz. Mária (1928–1965) is ide temetkezett.

Az első épületszerű sírboltok építésével kapcsolatosan összegzésként elmondható, hogy a Kézdivásárhelyen élő jómodú és a közéletben is tevékeny szerepet vállaló személyek temetkezési helyeként jelentek meg és a társadalomban betöltött szerepüket hangsúlyozta az utókor számára. Véleményem szerint a polgári változások első látványos jeleinek foghatóak fel.

A kriptasor (1863–1900)

A kézdivásárhelyi református egyháztanács 1863. július 31-én tartott gyűlésén határozta el, hogy „*többek javaslata után jönnek látatik a temető rendezése, majd pedig először is a temető keleti hegyes oldalnak sétatérre való változtatása, mi által alkalom nyílik egyrészbe sétatér alakulás – másrészben következőleg családi sírboltok építésére is alkalmas helyek nyílnak*”.⁴⁵ Ez a döntés mérőkövetőnek számít a temető arculatának alakulásában, de ugyanakkor azt is jelenti, hogy ekkorra már a kézdivásárhelyi társadalomban a polgári életvitel a publikus terek szórakozást és kikapcsolódást jelentő hasznosítására is kiterjedt.

Az előbb említett határozatba foglalták bele azt is, hogy a temetőrongálás megakadályozása érdekében szükséges egy temetőőri állást és ennek lakást létrehozni, ugyanakkor a temető használatára és rendezésére felügyeletet kell biztosítani, amivel Nagy Dániel egyháztanácsost és városkapitányt bízta meg.⁴⁶ 1866-ban Nagy Dániel egy többtagú bizottság felállítását kérte, tekintettel arra, hogy egy személy már nem volt elegendő a feladat ellátására.⁴⁷ A kezdetekben Nagy Dániel városkapitány, az 1868–1875 közötti polgármester vezette a temetőbizottságot.⁴⁸ A temetőbizottság jegyzőkönyveiből eddig csak az első világháború utáni időszakból került elő néhány. Ebben az időben Dr. Gyöngyösi István királyi ügyész elnökle mellett K. Kovács István ügyvéd, későbbi polgármester, Nagy József és Szöcs Lajos voltak a bizottsági tagok.⁴⁹

Habár az 1863-as évet a temetőben zajló kriptaeépítések szempontjából határkövetőnek tekintjük,

a domboldalba mélyített típusú kripták megjelenése még váratott magára. 1867-ben idős Csiszár József továbbra is egy *nem valami nagy oszloppzattal, hanem csak a földben bérakva és földszint béboltozott* sírbolthoz kért építési engedélyt, melyet a temetőben lévő *gödrös helyen* kívánt megépíteni.⁵⁰ Az eddigi kutatás alapján még nem tudom, hogy hova építhették ezt a sírboltot, azonban 1872-ben nagyméretű emeletes házát a Kanta felé vezető utca bal oldalán építtette fel.⁵¹

Az új kriptáknak kijelölt helyen az első domboldalba mélyített, közepes méretű épületszerű előfallyal ellátott kriptát Turóczi Mózes üstgyártó mester, a kézdivásárhelyi üstgyártó céh kiscéh mestere, a kézdivásárhelyi 1848–49-es ágyúgyártás vezetője, valamint a református egyház későbbi főgondnoka és második felesége, Szöcs Ilona építtette 1867-ben az első feleség, Jancsó Karolina meghagyásából (1867 [8] számú kriptá). A kriptá és a városban lévő földszintes, zsindeyes háza ma emlékhely.

1868-ban a Turóczi Mózes kriptájától három hely távolságra Nagy Ferenc és Csiszár Mária jómodú kézdivásárhelyi polgárok, maguk és kilenc gyermekük számára nagyméretű előfallyal záródó kriptát építtettek (1868 [9] számú kriptá). A családnak többek között a *mézesdomb* (mai Apafi utca) környékén volt az emeletes polgári háza, de ettől néhány házzal lennebb több gazdasági épülettel is rendelkeztek, ugyanakkor a város határában is voltak ingatlanjaik.⁵² A kriptá a 20. század közepén ifjabb Szabó Dénesné Nagy Ilona tulajdonába került.

Ugyancsak 1868-ban Nagy Lázár szeszgyáros is megépíttette családi kriptáját a domboldal katolikus temetőhöz közeli részén. A szerényebb előfallyal rendelkező kriptába elsőként az 1867-ben elhunyt feleségét temette, de a rajta lévő tábla szerint az 1970-es évek végétől már idegen családnevűek használják. A sírok nyilvántartója szerint Nagy István, Szabó Gyula, Turóczy László és egy Sólyomné is fizetett a fenntartásáért.

Kupán József kereskedő már 1867-ben kéréssel fordult a református egyháztanácshoz, hogy a református és katolikus temető kelet felőli közkertjéhez közeli részen sírboltot építhessen.⁵³ Az 1869-ben megépített családi kriptá azonban a kért helytől egy kicsivel távolabb, az előbb említett Nagy Lázár-féle kriptától néhány méterre található (1869 [11] számú kriptá). A terméskövető rakott, közepes méretű,

⁴⁴ KREkL – I/43, ***, 321 szám / nincs oldalszám

⁴⁵ KREkL – I/17, 1863, 42/114–116.

⁴⁶ KREkL – I/17, 1863, 42/114–116.

⁴⁷ KREkL – I/18, 1866, 31/1–2.

⁴⁸ KREkL – I/19, 1872, 34/ nincs oldalszám; BAKK Endre 1895, 437.

⁴⁹ KREkL – I/43, 1921, nincs oldalszám

⁵⁰ KREkL – I/18, 1867, 46/66.

⁵¹ DIMÉNY Attila 2015, 279.

⁵² DIMÉNY Attila 2015, 281.

⁵³ KREkL – I/18, 1867, 55/73.

mívesen díszített, épületszerű előfallyal rendelkező kripta építését a 19. század végén a piactéren, a Vigadó mellett ma is álló impozáns emeletes bérháza követte.⁵⁴ A kripta 20. századi fenntartói Porkoláb Lajos, Szász Polixéna, Kondorosi Rózália és Péter Erzsébet voltak.

Az 1870-es évek folyamán felgyorsult a kripták építése a domboldalban. Az előfalakon látható építési évszám alapján nyolc újabb család alakított ki kriptákat. 1871-ben Kölönte László (1825–1906) borkereskedő és vendéglős, az Unió néven ismertté vált kerthelyiség létrehozója és működtetője – feltehetően vagyoni helyzetének igazolására – az addigi legnagyobb előfallyal rendelkező kriptát építtette meg első két felesége nyughelyéül (1871 [14] számú kripta). Ez a sírbolt akkor még a kriptasor északi részének lelegején áll. Harmadik házasságából született gyermekei révén végső nyughelye lett Jancsó F. Lajos (1874–1961) vegyeskereskedőnek és családtagjainak, többek között Nagymihály Sándor (1878–1953) helyi építkezési vállalkozónak is.⁵⁵ A szerteágazó család több polgári lakóházzal is rendelkezett, az egyik emeletes házuk Kézdivásárhely központjának keleti részén állt, a református templommal szemben. Nagymihály Sándor az 1920-as évek végén épített saját lakást a Kanta irányába vezető út jobb oldalán.

1872-ben városkapitányként, egyháztanácsosként, polgármesterként és temetőrendezőként számoltartott Nagy Dániel feleségével, Jancsó Karolina asszonnyal egy közepes méretű, szépen kidolgozott terméskő előfallyal zárt sírboltot építtetett (1872 [15] számú kripta). A haláluk után a nyilvántartás szerint Nagy János (Bálinté) tulajdona lett, de 1967-ben már Tarczalné Nagy Mária fizetett érte. Ezt követően özvegy László Károlyné tulajdonába került.

1874-ben még három újabb sírbolttal gyarapodott a domboldal. Elsőként ez év június 28-án Szabó Mózes birtokos, szeszfőzde-vállalkozó és felesége, Sebesi Ilona maguk és utódaik számára kértek sírbolthelyet az egyháztól.⁵⁶ A város főterén 1871-ben épített egyemeletes házukhoz viszonyítva⁵⁷ a kripta egy közepes méretű, viszonylag szerényebb kivitelezésű építmény (1874 [18] számú kripta). Megépítése után ide temették két korábban elhunyt gyermeküket. A 20. század első felében vezetett nyilvántartásban Sólyom Irma és Dr. Kovácsy Lajosné neve is megjelent mint fenntartó.

1874. augusztus 25-én az egyháztanács jegyzőkönyvében egy bejegyzés alatt olvasható, hogy

özvegy Benkő Dánielné Molnár Róza és özvegy Benkő Istvánné Jancsó Sára a kriptadíjakat befizették.⁵⁸ Mindketten férjük halálát követően kezdnek hozzá a kriptaépítéshez. Benkő Dániel szeszgyárosnak, a református egyház egykori gondnokának a római katolikus temetőrészhez közeli domboldalban építtette meg özvegye a nagyméretű előfalas sírboltot (1874 [16] számú kripta). Emeletes lakóházuk már az 1860-as évek végén megépült Kézdivásárhely piactérének délkeleti sarkában.⁵⁹ Később második férjét, Kovács Ferencet (1826–1920) is a családi sírboltba temették, de Molnár Kálmán (1872–1936) rokona is itt nyugszik. A 20. század első felében özvegy Molnár Kálmánné tulajdonában volt. Benkő István sírboltja a kriptasor közepe táján épült meg. Egyszerű formáját és kis méretét tekintve szerényebb anyagi háttérrel rendelkezett a család (1874 [17] számú kripta). A 20. század második felében már le volt zárva a sírbolt. 1976-ban Haralyi István (1907–1983) cipész és felesége, Nagy Rebeka (1908–1993) javíttatta.

A következő két kriptát 1877-ben építtették. Az egyiket idős Tóth István szeszgyáros és felesége, Kovács Ida készítette a bejárat fölötti szöveg szerint az *ez előtt elhunyt és a következő családtagok részére* (1877 [19] számú kripta). A közepes méretű kripta nem tükrözi a család nagyon jó anyagi helyzetét, ezt viszont a főtér keleti oldalán 1870-ben felépített első kétemeletes bérház annál inkább.⁶⁰ A 20. század közepén özvegy Tóth Edéné és Dr. Kovácsy Lajosné is fizetett a kripta fenntartásáért.

A másik nagyméretű kriptát a márkosfalvi származású Török Bálint (1843–1900) kereskedő, későbbi takarékpénztári vezérigazgató és felesége, mikelakai Balogh Mária, a kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet titkára építtette családjuk számára (1877 [20] számú kripta). A későbbi tulajdonosok között találjuk fiukat, dr. Török Andor ügyvédet, Kézdivásárhely fontos közéleti szereplőjét, a 20. század első két évtizedének tudós polgármesterét,⁶¹ valamint dr. Hollanda Pálnét, Tóth Zoltánt és özvegy Tóth Tibornét.

Egy évvel később, 1878-ban a Kölönte László és Török Bálint kripták közvetlen szomszédságába Török Samu sörgyáros is nagyméretű kriptát építtetett maga és fiai számára (1878 [21] számú kripta). Török Samu (1863–1954) sörgyára és emeletes háza Kézdivásárhely és Kanta nevű városrész határán található. A család rokoni ágon össze volt fonódva a város számos jómodú családjával, többek között Török Samu az 1848–49-ben jeleskedő Tóth Sámuel

⁵⁴ DIMÉNY Attila 2015, 280.

⁵⁵ Nagymihály Sándor nevéhez fűződik számos kézdivásárhelyi magán- és középület.

⁵⁶ KREkL – I/19, 1874, 62/ nincs oldalszám.

⁵⁷ DIMÉNY Attila 2015, 279.

⁵⁸ KREkL – I/19, 1874, 77/ nincs oldalszám.

⁵⁹ DIMÉNY Attila 2015, 280.

⁶⁰ DIMÉNY Attila 2015, 279.

⁶¹ Dr. Török Andor polgármestert a római katolikus temetőben temették el felesége szüleinek sírboltjába.

unokája volt. 1954-ben bekövetkezett halála után nem az általa épített kriptába, hanem a nagyapja sírboltjába (1858 [6] számú kriptá) temették el. A kriptát a család többi tagja használta, így a sírok nyilvántartójában fia, dr. Török Ferenc, valamint Dimény Géza és Szócs M. Lajos kereskedők nevei is megjelennek. 1967-ben ifj. Szabó Dénesné váltotta meg.

Az 1870-es évek végére a domboldal teljes hosszában voltak már kripták. Az első három nagyméretű kriptát egymáshoz simulva építették meg, a többi között azonban többnyire maradt egy-egy kriptahely. A következő húsz évben rendre ezeket az üres helyeket is majdnem mind beépítették a korábbi domboldalba mélyített formában. A 19. század végéig összesen 7 kriptát alakítottak ki, de közülük csupán 4-nek ismerjük a pontos építési évét, a másik hármat az építési stílus és a sírok nyilvántartójában található adatok alapján próbáltam azonosítani. Ezek után mindössze öt szabad hely maradt a kriptasoron, amit egy kivétellel csak a 20. század közepe táján építettek be.

A kriptasor közepén lévő üres helyre 1880-ban Szabó Dániel földbirtokos, aki 1861-ben a város polgármestere is volt,⁶² Turóczy Terézia feleségével közösen épített egy magas előfalú családi sírboltot (1880 [22] számú kriptá). A kriptá a 20. század első felében Tóth Balázs né Szabó Teréz unokájuk tulajdona lett, majd az első házasságából származó lányai férjeikkel együtt ide temetkeztek. Az egyik férj Szini Andor (1895–1978) gyógyszerész, míg a másik Pálmai Béla (1886–1941) volt. A 60-as években Szini Andor és Pálmai Gyula tulajdonában volt.

1882-ben Csiszár Pál vegyeskereskedő, későbbi szeszgyáros és Sebesi Sára vagyoni helyzetüknek megfelelően magas előfalas családi sírboltot építettek a kriptasor közepe táján (1882 [23] számú kriptá). A család előkelő vagyoni helyzetét tükrözi a főtéri házsor délkeleti végében ma is álló, 1875-ben felépített kétemeletes bérházuk, ami időben a második ilyen nagyságú épület Kézdivásárhelyen.⁶³ 1948-ban Nagy Pálné tulajdonába került, de a régi regiszterben Nagy Istvánné és Csiszár Mihályné nevei is megjelennek.

A 19. század két utolsó évszámmal jelölt kriptáját 1896-ban alakították ki és egyben ezek lettek a kriptasor két végének záró sírboltjai. A római katolikus temetőrészhez közeli végén Márkosfalvi Sipos Karolina Dazbek Jánosné építtetett közepes méretű családi sírboltot (1896 [24] számú kriptá). A család székely nemesi eredetét a bejárat fölötti kőtáblán címerrel is alátámasztotta. A 20. században előbb Dazbek Laura tulajdonába került át, de az 1960-as évektől özvegy Jancsó Lajosné, Györfi Gyula és özvegy

Késmárki Józsefné, valamint ezek gyermekei temetkeztek bele. A sírbolton látható egyetlen márványtábla szerint a 21. században ide temették Fejér Ignácot (1913–2000) és feleségét, Nagy Terézt (1919–2012), de amikor 2015 elején Róth István (Csöpi) nyomdászt temették, kitént, hogy a sírbolt az ajtó magasságáig tele van koporsóval.⁶⁴

1896-ban a temető főúthoz közeli részének első sírboltjaként Kovács István és neje, a zabolai származású Szász Mária építtettek családi kriptát, melyet a földrajzi adottságok miatt már csak részben tudtak a domboldalba mélyíteni, így épületszerűnek látszik (1896 [25] számú kriptá). A közepes méretű terméskő előfallal záródó kriptá Kézdivásárhely több közéleti személyiségének a nyughelye. Többek között fiuk, Kovács Dániel (1849–1904) városi rendőr alkapitány, városi pénztáros, tanácsos és alpolgármester is volt. Ugyanakkor egy ideig ő volt a helyi Önkéntes Tűzoltók főparancsnoka is. Az ő fia volt dr. K. Kovács István (1884–1961) ügyvéd, aki apjához hasonlóan tevékeny szerepet vállalt Kézdivásárhely közéletében. Többek között volt hírlapíró, számos helyi egyesület aktív tagja, a két világháború között a város alpolgármestere, majd 1940–1944 között polgármestere. Ugyanakkor itt nyugszik húga, Kovács Etel és sógora, Hamar Zoltán, valamint unokaöcse, idős Kovács Ödön is. Az 1960-as években özvegy K. Kovács Istvánné Kovácsy Emike és Kovács Ödönné Márkus Rózsa tulajdonában volt a sírbolt.

Három sírboltnak nem sikerült megtalálnom a pontos építési évét, de a sírok nyilvántartásában szereplő nevek alapján ezeket is a 19. század fordulóján nyithatták meg. Az egyik a Csiszár Mihály kereskedő által építtetett, magas előfallal rakatott sírbolt (1900 [26] számú kriptá). Lakóházát már 1884-ben felépítette a főtér déli frontján, amely Csiszár József földbirtokos épületének felépítésével egységes arculatot kapott.⁶⁵ A sírbolt a 20. század közepén a szentkatolnai Sinkovics Ottóné tulajdonába került. Feltehetően már az 1900-ban elhunyt dr. Sinkovics Ignác (1821–1900) katonaoorvos is ide temették, ill. ide kerülhettek az ugyancsak orvos Aurél és Ottó fiai is. Sinkovics Ottóné neve mellett a marosvásárhelyi Nagy Imréné és Beteg Sándorné Nagy Klára neveit is olvashatjuk a nyilvántartóban. A jelenlegi tulajdonosok szerint Turóczy Sándor (1908–1991) és neje Nagy Vilma (1914–2003) Sinkovics Ottónétól vásárolta meg az 1960-as évek táján. Az új tulajdonos állítólag a sírbolt régi kőtáblájára helyezte el saját tábláját. A kriptá belső falán viszont található egy fehér márványlap, melyen a Csiszár Mihály oda temetett családtagjainak nevei olvashatóak.

⁶² BAKK Endre 1895, 436.

⁶³ DIMÉNY Attila 2015, 279.

⁶⁴ Dimény Attila személyes megfigyelése.

⁶⁵ DIMÉNY Attila 2015, 279–280.

Ugyancsak a 19. század fordulóján épülhetett Sáska Antal (1834–1903) csizmadiamester kisméretű sírboltja is a Turóczi Mózes-féle kriptá mellé (1890 [12] számú kriptá). A római katolikus felekezeti mester 1872-ben a csizmadia céh főcéhmestere, 1879–1897 között pedig az újrászervezett csizmadia ipartársulat elnöke volt. Felesége a református felekezethez tartozó Csiszár Sára volt. 1949-ben Bodor Kálmán igazgató tanító tulajdonában volt, tőle vásárolta meg 1956-ban özvegy Szép Ödönné Rácz Irén, kinek a tulajdonjogát a bejárat fölötti tábla is jelzi.

A temető térképén 1890 [13] számmal jelzett sírbolt már a 20. század első éveiben is készülhetett, formáját tekintve azonban korábbinak látszik a kisméretű kőkeresztű előfallal zárt sírbolt. A sírok nyilvánartója szerint Molnár Károlyné⁶⁶ utódai számára készült. A későbbiekben özvegy Háhn Ferencné és özvegy Molnár Béláné is megváltotta. 2014-ben egy kis márványlap jelezte, hogy itt nyugszik Szócs Ervin (1937–1996) tanító, valamint Szócs Anna, de ez a tábla 2015 őszére eltűnt a kriptá faláról.

A fentiekből kitűnik, hogy 1867-től a 19. század végéig összesen 19 kriptát építettek, melyek közül csupán három építési évét nem sikerült beazonosítani. Mint láthattuk, a város előkelő, vagyonos rétege építette ezeket és úgy, ahogy lakóházaikkal, végső nyughelyükkel is társadalmi rangjukat kívánták jelezni.

A 20. század első két évtizedében épített kripták

A 19. század végére nagyjából betelt az 1863-ban kriptáépítésre kijelölt domboldal, ezért a 20. század elején egy újabb kriptáforma, a föld színére épített kripták építése is megkezdődött. Tekintettel arra, hogy ennek az építési költsége nagyobb, mint a földbe mélyített sírboltoké, azt láthatjuk, hogy a város gazdasági fejlődésben volt. Ezt igazolja az is, hogy ebben a periódusban alakítottak ki három temetőn kívüli temetkezési helyet is.

Elsőként Molnár Józsiásnak (1941–1903), Kézdivásárhely egyik legmódosabb polgárának 1903. március 15-én bekövetkezett halála után felesége, Gál Emília mauzóleumot emeltetett az általuk a városnak adományozott kert végében. Halála után, 1909-ben őt is ide temették el. A Józsiás parkban lévő mauzóleumot az utókor azóta is ápolja.

A város másik nagyasszonyának, báró Szentkereszty Stephanie rendelkezésének megfelelően 1906-ban történt halála után az általa alapított Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet udvarán előbb egy földalatti sírboltot alakítottak ki, majd egy évre rá kápolnakriptát emeltek föléje.

A jelenlegi Józsiás parktól nem messze, a 20. század elején még a város szélének számító helyen Bartha Józsefné Hegyesi Terézia is saját földszíni kriptát építtetett lakóházuk hátsó udvarán. Az építés pontos évét nem sikerült megtudnom, de az épület stílusjegyei alapján a 20. század első éveiben épülhetett. A kriptán olvasható felirat szerint lánya, Bartha Gizella (1859–1947) és férje, dr. Szentiványi Árpád ügyvéd is ide lett eltemetve. Az egykori telket a második világháború után több részre darabolták, így ma a kriptá egy lakóház közvetlen szomszédságában áll és raktárként használják.

Jancsó Mózes (1839–1902) szeszgyáros és neje, Nagy Annának családi sírboltja 1904-ben még a kriptásor elején épülhetett meg, de a mellette lévő Kovács István-féle sírbolthoz hasonlóan már csak részben lehetett a domboldalba mélyíteni (1904 [32] számú kriptá). A sírok nyilvánartója szerint a sírbolt első tulajdonosa Jancsó Miklós volt, ami azt jelenti, hogy a jelenlegi kriptá megépítése előtt is létezett egy korábbi sírbolt ezen a helyen. Jancsó Mózes halálának évét tekintve azt a következtetést lehet levonni, hogy 1904-ben az özvegye építtette át a sírboltot jelenlegi formájába. Jancsó Mózes azonban még életében, 1896-ban felépíttette kétemeletes lakóházát a főtér északnyugati sarkában, a Kantába vezető utca jobb oldalán.⁶⁷ A többgyerekes család szerterágazó rokonkapcsolatai révén dr. Balogh Lajosné, Jancsó F. Lajos, Kovácsy Lajos, Kovácsy Bálintné és Mágori Jenőné is gondozta sírboltot. 1948-ban Jancsó Mózes fia, Jancsó F. Lajos fűszerkereskedő váltotta meg, de 1967-ben már özvegy Cseh Gyuláné fizetett a kriptá fenntartásáért.

A már korábban is említett Benkő Sándor (1831–1901) szeszgyáros, rendőrkapitány és országgyűlési képviselő, valamint felesége, Nagy Mária (1846–1902) számára 1905-ben készült el a nagyméretű családi sírbolt a temető főtca melletti részén, az 1833-ban rakott kőfal mellett (1905 [33] számú kriptá). Ez az első sík területen épített épületformájú kriptá a református temetőben. Benkő Sándor szüleinek a sírboltja már 1847-ben elkészült és ide temette 1860-ban első feleségét. Az 1904-ben megépített kriptát, tekintettel arra, hogy Benkő Sándor és a felesége már nem éltek, fiuk, Benkő István földbirtokos, szeszgyáros építtette, aki közéleti szereplőként tagja volt a Turinba utazó Kossuth Lajost köszöntő küldöttségnek. Szüleinek hamvait a régi családi sírboltból vihették át. 1948-ban özvegy Kanabé Sándorné váltotta meg. A Benkő Sándor és felesége által 1887-ben épített impozáns emeletes házuk a piactérről kivezető főtca jobb oldalán áll, az egykori székely katonanevelde épültével szemben.⁶⁸

⁶⁶ Az anyakönyvi adatok alapján egy Molnár Károly nevű mészáros és egy szücs is élt Kézdivásárhelyen és nem tudni, melyik özvegye építtette a kriptát.

⁶⁷ DIMÉNY Attila 2015, 280.

⁶⁸ DIMÉNY Attila 2015, 280.

A következő földszíni kriptát 1907-ben Szócs Károly sörgyáros építtette, akinek szerényebb, de újszintén emeletes háza 1902-ben a piactér északi ház-sorának az első polgári épülete volt.⁶⁹ A kriptá a régi temetőbejárattól jobbra húzódó, 1833-ban rakott fal mellett áll (1907 [34] számú kriptá). A kriptára vonatkozóan nem találtam egyéb adatot azon kívül, hogy Szócs Károly és Török Mária közösen építtették a családi sírboltjukat.

A Benkő Sándor-féle kriptától balra 1908-ban Nagy Dániel (1843–1909) kisbirtokos Sebesi Rózália (1846–1908) feleségének halála után felszíni sírboltot építtetett. A kisméretű kriptá formájú építményt feltehetően a régi földalatti sírbolt fölé alakították ki úgy, hogy továbbra is a földbe lehessen temetkezni. Ezt a feltevésemet az támasztja alá, hogy az új épület méretei túl kicsik ahhoz, hogy koporsókat lehessen elhelyezni benne. Ugyanakkor a rácsos ajtó mögötti belső térben látható márványtáblán a korábban elhunyt Nagy Ezékiás (1822–1893), 1848–49-es főhadnagynak és egykori városi tanácsosnak és feleségének, Fülöp Annának (1822–1907) az adatai is olvashatóak. Nagy Dániel anyai nagyapja az 1836 [4] számmal térképre vetített sírboltot építő Fülöp Sámuel *senator, consistor* volt. Valószínűleg örökösök hiánya miatt a sírboltot a református egyház gondozásába engedték át. Egy újabb márványtábla tanúsága szerint a későbbiekben Kreniczki Károly (1908–1994) és felesége, Farkas Olga (született 1927-ben) tanítónő sírhelye is itt található.

1909-ben két újabb kriptával gyarapodott a református temető. Az egyiket Kézdivásárhely egy vagonos polgára, Séra Imre asztalos, a város első temetkezési vállalkozója építtette, akinek piactéri lakóháza a főtér déli oldalán a 19. század utolsó éveiben épült.⁷⁰ Vagyon helyzetét támasztja alá, hogy az ő családi sírboltja az egyedüli, amely a római katolikus temető rész alatt, a Moldvába vezető országút mellett, kökerttel körülzárt nagyobb terület hátsó felében található (1909 [36] számú kriptá). Magdolna lánya révén az 1960-as évek vége felé veje, dr. Kanabé Antal (1905–1966) orvos és unokája, a szintén orvos Kanabé Zoltán (1924–1967) is itt talált végső nyughelyet.

A másik 1909-ben épített családi sírbolt már a kriptasor alatti enyhén emelkedő területen létesült. Elsőként Nagy József építtett ide részben domboldalba mélyített földszíni kriptát (1909 [37] számú kriptá). A kriptá márványtábláján Ambrus Béla neve is olvasható, de neki csak az 1960-as években került a tulajdonába. Előbb 1948-ban Nagy Iván

Lázárné váltotta meg, de korábban Nagy E. Pál és Nagy Dezső neve is feltűnik a nyilvántartásban.

A következő években az első világháború kitöréséig mindössze négy földszíni kriptát építtettek a református temetőben. Három a kriptasor alatti domb lábánál, egy pedig a temető régi bejáratához közeli sík területen található. Mindegyik közepes méretű, természetéből rakott építmény.

Elsőként 1911-ben Klein Árpád kádármester és felesége, Bathó Julianna építtetett sírboltot a kriptasor alatti részen (1911 [38] számú kriptá). 1965-ben Lázár Istvánné fizetett a sírbolt fenntartásáért, majd ugyanebben az évben Kirics Sándorné Bíró Anna nevére is adott temetkezési engedélyt az egyháztanács.⁷¹

Egy évvel később, 1912-ben két egymással közfalas, hasonló kinézetű kriptát építtettek az előbb ismertetett kriptától balra, egy kriptahely távolságra. A jobboldali családi kriptát Csiszár József (született 1838-ban) földbirtokos, egyházi pénztáros és felesége, Nagy Teréz (született 1876-ban) építtette (1912 [39] számú kriptá). A későbbiekben Csiszár József (1898–1978) fiuk és felesége, Bartos Anna (1908–1985) is ide temetkezett. A hozzá simuló hasonló kivitelezésű kriptát (1912 [40] számú kriptá) csak a rajta található felirat alapján tudtam azonosítani. Ennek alapján Bara Gergely (1906–1975) és neje, Orosz Matild (1912–1977) családi sírboltjaként lehet számon tartani, de az építési stílusjegyek alapján minden bizonnyal 1912-ben épült és az említett személyek csak utólag lettek a kriptá tulajdonosai.

A temető réginek számító belterületén Bartha (Krancz) Gyula (1873–1913) Csernátfaluból (Brassó megye) származó, ágostoni evangélikus hitvallású kereskedő felesége, Kovács Teréz (1877–1929) helyi református származású asszony 1914-ben férje halála után építtette fel családi kriptájukat (1914 [41] számú kriptá). A kriptá az 1960-as évek végén még Bartha Gyula nevére szerepelt a nyilvántartásban.

1915-ben a református egyháztanács Nagy Gerő *énekvezér* (kántor) javaslatára egy földalatti sírboltot is kialakított a harctéren megbetegedett és elhalt katonák számára a kriptasor temető utcai bejárata felőli részen.⁷² Nem lehet tudni, hogy temettek-e valakit ebbe a sírboltba, de közel száz évvel később már nem tartotta számon a köztudat és a kovácsoltvas kerttel határolt helyet benőtte a bozót. 2014 végén felfigyelt rá egy katonai sírokat ápoló helyi társaság, amely rendbetette és egyházi támogatással emlékhellyé alakította.

Összegzésként azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a 20. század első két évtizedében a kriptáforma

⁶⁹ DIMÉNY Attila 2015, 280.

⁷⁰ DIMÉNY Attila 2015, 280.

⁷¹ KREkL 1965. 03. 28. / 7.

⁷² KREkL – I/24, 1915, 59/354–355. – a régi sírok nyilvántartásánál 357-es számmal szerepel.

megváltozott, ugyanakkor visszaesett az építési kedv. Ennek az is lehet az oka, hogy a jómódú polgári családok többsége már korábban megépítette családi sírboltját. Ugyanakkor ez a periódus az, amikor temetőn kívül építettek impozáns temetkezési helyeket. Ebben az időszakban azonban már olyanok is tudtak kriptát építeni, akik nem áltak a társadalmi ranglétra felső szintjén.

Kriptaépítés az 1920–1970 között

Az első világháború gazdasági nehézségei, majd az utána következő impériumváltás lelassították a dualizmus idejében fellendült építkezéseket Kézdivásárhelyen. Ez tapasztalható a református temetőben zajló építkezések esetében is. A költségesebb felszíni kriptaépítésről ismét a domboldalba mélyített sírboltok kialakítására tértek vissza, minek eredményeként a még szabadon lévő domboldali helyek is rendre beteltek.

A gazdasági és politikai megrázkódtatás úgy tűnik, hogy csak 1930 táján kezdett oldódni, ugyanis hosszú szünet után ezekben az években alakított ki Dézsi Ferenc tímármester egy közepes méretű kriptát a Turóczy Mózes-féle sírbolt mellé (1930 [31] számú kriptá). Az üres temetkezési helyet Boross Gyuláné Nagy Teréz vásárolta meg 1935-ben családja számára, melyet 1942-ben márványtáblával is megjelölt. Ebben a sírboltban találtak végső nyughelyet a Boross lányok férjei közül dr. Péter L. Amadé és dr. Fazakas Miklós ügyvédek is. Ugyancsak itt nyugszik dr. Laczkó Lászlóné született Boross Ibolya (1917–2004), kinek férje 1944-ben a második világháború áldozata lett.

Dr. Laczkó László ügyvéd emlékét egy ugyancsak 1920 után kialakított sírbolton lévő márványtábla őrzi. A korábbival ellentétes oldalon, a temető délnyugati domboldalában, a tímár és a Benkő Pál-féle sírboltok közötti részen Szócs János cipész alakított ki sírboltot (1936 [42] számú kriptá), melyet 1936-ban Laczkó Ágnes vásárolt meg a család számára.⁷³ A közepes méretű kriptába a Laczkó, a Bene, a Török és a Werner család tagjait temették, de itt talált végső pihenésre a budapesti születésű vitéz Mező Ferenc tartalékos zászlós is, aki 1944-ben Kászonjakabfalván esett el.⁷⁴

A következő kriptaépítési hullám az 1940-es évekre tehető. Ezeknek a kriptáknak nem ismerjük a pontos építési évét és a hiányos nyilvántartások alapján is csak találgatni tudunk.

A keleti domboldal kriptasorán egymás mellett található két adat nélküli kisméretű sírbolt. Mindkettő építési éve ismeretlen. Feltehetően ezek is

a két világháború közötti időszakban létesültek. Az egyik Konya Balázs családi sírboltjaként van megjelölve (1960 [29] számú kriptá). A bejárat fölötti márványtáblán a családi címer is látható, de a tulajdonosról és az ide temetettekről egyelőre nincs információ. A másik kriptá az 1920-as évek végétől városi tanácsosi tisztséget viselő román származású Cosma Romulus sírboltjaként lett megjelölve (1961 [30] számú kriptá). A bejáratú rácsos ajtón az 1961-es évszám látható, ami a kriptá formáját tekintve egy későbbi átalakítás eredménye. A számos tisztázandó dolog mellett kérdés marad az is, hogy egy etnikailag idegen személy mikor és milyen körülmények között kapott kriptahelyet a református temetőben.

A délnyugati domboldalban is található egy hasonló korú sírbolt, melyre vonatkozóan nem találtam adatokat a nyilvántartásban, de a rajta lévő márványtáblák már több eligazítást nyújtanak (1942 [43] számú kriptá). A Laczkó-féle kriptá mellett álló közepes méretű sírbolt többek között özvegy Csizsár Pálné örvéni Kovács Ilona (1870–1940) és Kozma Dénesné Kovács Amália (1852–1942) hamvait őrzi.

A tímár és Benkő Pál-féle kripták között az 1940-es évek elején még kialakítottak három domboldalban mélyített sírboltot, melyekről már a temetőben lévő sírok nyilvántartójában is találtam adatokat. Az egyik eredetileg Török Andor tulajdona volt, melyet 1942-ben Tarcsi Gyula kovásznai szobafestő segéd vásárolt meg (1965 [45] számú kriptá). 1968-ban egy ugyancsak kovásznai lakhelyű személy, Lörcincz Károly még fizetett a kriptá fenntartásáért, de ezt követően nem gondozta senki, így Tóth Kálmánné Nagy Irénke vásárolta meg a családja számára.⁷⁵

Az előbbi kriptától balra található sírboltot a kezdeti nyilvántartásban a Jancsó család tulajdonaként jegyezték be, melyet később özv. Fetés Ödönné született Jancsó Irén váltott meg (1966 [46] számú kriptá). Halála után 1966-ban ide temették, melynek emlékét az ajtó fölötti márványtábla őrzi.

A tímár kriptától balra lévő legközelebbi és egyben a kriptasor utolsó sírboltja eredetileg a Nagy Gyula vendéglős tulajdona volt, melyet előbb özvegy Földi Istvánné, majd 1967-ben özvegy Boda Gézáné váltott meg. A márványtábla szerint ma Boda Géza családtagjainak a temetkezési helye (1966 [47] számú kriptá).

Összegzésként azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az első világháború utáni kriptaépítés a korábbi időszakhoz viszonyítva lelassult. Többnyire az 1930-as és 1940-es évek fordulóján indult újra a sírboltok

⁷³ KREkL – 1936, 15.

⁷⁴ Az erre vonatkozó emléktáblát 2014-ben helyezte el a kriptá

falán az Erdélyi Történelmi Vitézi Rend.

⁷⁵ KREkL – I/43, ***, 189 szám / nincs oldalszám

építése, melyeket a temető két dombos részén található üres helyekre alakítottak ki. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az építetők között megjelennek a kézműves társadalom képviselői, akik azonban rövid idő elteltével, sokszor használatba vétel előtt lemondanak róluk.

Az 1970-es évek kriptaeépítési hulláma

Az 1970-es évek elejétől ismét fellendült a kripták építése. A keleti kriptasor alatti részen 1973–1977 között egymás mellé három földszíni kriptát építettek. 1974-től 1980-ig pedig a tímár kriptá jobb oldali részén található domboldalt is szorosan egymás mellé épített kriptákkal töltötték be, összesen tíz családi sírboltot alakítva így ki. Ez már az az időszak, amikor a régi református temető annyira feltelt, hogy az addig üresen álló országútig terjedő részt is megnyitották a temetkezés számára. Az 1980-as évek folyamán ennek a temetőrésznek a jobb és bal oldalán is kialakítottak egy-egy újabb kriptasort. Az 1970-es évektől kialakuló temető és kripták vizsgálatával a jelen felmérés nem foglalkozik, de a kutatási beszámoló mellékletében található régi sírboltokról és kriptákról készített adatbázisban az 1970–1980 közötti kripták helyszíni adatai megtalálhatóak.

Összegzés

A 2014–2015 között végzett kutatással elkezdődött a kézdivásárhelyi református temetőnek a szakemberi felmérése. A temető térbeli fejlődésének vizsgálata során számos eddig ismeretlen adat került elő a temető kialakulására vonatkozóan. Térkép készült a temetőről, feltüntetve rajta 362 sírhelyet és 403 régi sírjelt, melyek sorsa a későbbiekben követhető és felügyelhető lesz. Továbbá a kutatás fontos hozadéka lehet, hogy segítséget nyújthat a református egyháznak a felhagyott sírhelyek újra eladásakor. Az új tulajdonosok figyelmének a felhívása a sírban nyugvó személyek kegyeletének a megőrzésére és a régi sírkő ápolásának fontosságára a temető egészére jó hatással lehet.

A jeles személyek sírhelyeinek megjelölése és ápolása már a helyi közösség feladata kell legyen. A kutatás ebben is segítséget nyújthat azzal, hogy irányt mutat és megjelöli az arra érdemes személyek nyughelyét. Az elkészült térkép segítségével pedig könnyen beazonosíthatóvá és visszakereshetővé váltak a sírok és sírkövek.

A kézdivásárhelyi református temető a 19. század polgári átalakulásainak egyik látványos lenyomataként is értelmezhető. A temetkezési helyek földalatti

sírboltta, ill. kriptává való változtatása a korábbi nemesi hagyományok szélesebb körben való átvételének köszönhetőek. Nem véletlen tehát, hogy 1829-ben elsőként egy nemesi rangon lévő személynek állítottak monumentális síremléket Kézdivásárhelyen. Az utána megjelenő épületszerű előfallal rendelkező sírboltokat már a jómódú polgári családok készítették maguk és családtagjaik számára. A szórványos megjelenésből látszik, hogy kezdetben még csak a város közéletében fontos szerepet játszó személyek tértek át erre a temetkezési formára, feltehetően ezzel is hangsúlyozva a társadalomban betöltött szerepüket és nem utolsó sorban igazolva anyagi helyzetüket.

Az egyháztanács 1863-ban hozott rendelete már arra a közösségi igényre válaszol, amely a sétatér hiányának pótlásán túl a újabb sírboltépítéseknek is teret enged. A sírboltok gyarapodása és a kriptasor kiépülése egybeesett a város főterei polgári épületeinek átalakulásával. Az első világháború kitöréséig Kézdivásárhely vagyos polgárai voltak azok, akik az építkezéseket fontosnak tartották. A 20. század elejétől a domboldalba mélyített kisebb-nagyobb előfallal zárt sírboltok mellett megjelentek a sík felületen épített házjellegű kripták is. Az egyébként drágább kivitelezésű temetkezési helyek közül hármat a temetőn kívül létesítettek. A főnemesi családokra jellemző saját birtokon épített kriptá mintájára elsőként Molnár Józsiás és Gál Emília mauzóleumot állított a város számára sétatérnek átadott kertjük végében. Bárány Szentkereszty Stephanie-nak, a korszak legjelentősebb közéleti szereplőjének végakarata szerint sírboltja fölé kápolnát emeltek az általa alapított Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet udvarán.

Az első világháború utáni időkben a sírbolt- és kriptaeépítés lelassult. Az 1930-as évek végén indult be újra és azt tapasztaltuk, hogy ekkor már a középosztály képviselőit is ott találjuk az építetők között. Ezek száma a későbbiekben olyan mértékben növekedett, hogy az 1960-as évek végétől már ők lettek többségben a kriptaeépítők.

A kutatás eddigi eredményein túl marad még megválaszolandó kérdések. Például tudjuk, hogy a kripták építésére vonatkozó kérés több esetben a hozzátartozó halálát követően lett benyújtva az egyháztanácshoz. Kérdés tehát, hogy addig, amíg elkészült a kriptá, hova temették el a halottat?⁷⁶ Ez első látásra feltételezi a későbbi újratemetést, vagyis a holttest „ideiglenes” helyéről a véglegesbe való mozgatását. A régi családi sírhelyeket kik használták tovább? Ezekre és sok más kérdésre a későbbi kutatás során keresem a választ.

⁷⁶ Például a 1874 [16] és 1874 [17] kripták esetében.

Levéltári források

- A Kézdivásárhelyi Református Egyházközség Levéltára (KREkL)
– Presbiteri jegyzőkönyvek 1834–1920 között
– I/43 – A temetőben lévő sírok nyilvántartása 1921–1967 között
– Az 1967-ben új regiszterbe átirított és újraszámozott temetőben lévő sírok nyilvántartása

- A Kézdivásárhelyi Polgármesteri Hivatal anyakönyvei 1895-től (KPHA)
A Kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum irat- és fotótára (ILCM)

Irodalom

- BAKK Endre
1895 *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok Története*, Kézdivásárhely–Miskolc, 122.
- DEÁK Ferenc Loránd
2009 *Temetkezési és halottas szokások Csernátonban és környékén*, Pallas-Akadémia könyvkiadó, Csíkszereda.
- DEMETER Lajos
2007 *A háromszéki temetők jelképvilága*, in: S. Lackovits Emőke – Szöcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7*. Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 373–409.
- DIMÉNY Attila
1997 *Padmalyos temetkezés Kézdivásárhelyen, ACTA 1996/II*, Sepsiszentgyörgy, 183–188.
2015 *A dualizmus kori polgári magánépületek és bérházak Kézdivásárhelyen*. In: Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*, Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, Kolozsvár, 275–286.
- GAAL György
2006 *Tört kövön és porladó keresztén. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben*, Stúdium Kiadó, Kolozsvár.
- HAMVAY Péter
2017 *Lehet-e múzeum a sírkert? Temető, panteon, parcella*, *Múzeumcafé 61. 2017/5,57–75*.
- KINDA István
2016 *Homokkőbe faragott múlt. Havadtó régi sírkövei*, Pro Havadtó Egyesület – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
- KUNT Ernő
1978 *Temetők az aggteleki-karszt falvaiban*. *Studia Folkloristica et Ethnographia 3*, Debrecen.
- SZÁVAI János
1997 *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára I–II*, Szeged.
- ORTUTAY Gyula (főszerk.)
1987 *Magyar Néprajzi Lexikon 4. (N–Szé)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 446–447.
- POZSONY Ferenc
2016 *Kalotaszegi sírkövek*, in: Bihari Nagy Éva – Keményfi Róbert – Kavecsánszki Máté – Marinka Melinda (szerk.): *Dip-tichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*, DE Néprajzi Tanszék – MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport, Debrecen, 229–249.

Moștenirea culturală a cimitirului reformat din Târgu Secuiesc

(Rezumat)

Prin cercetările efectuate între anii 2014–2015 s-a început prelucrarea sistematică a cimitirului reformat din Tg. Secuiesc. Analiza evoluției teritoriale a necropolei a rezultat o abundență de date noi. Pe parcursul analizei s-a urmărit elaborarea unei hărți, pe care au fost marcate 362 de morminte, și 403 locuri de morminte. Cu ajutorul acestuia vom putea urmări soarta mormintelor din cimitir. Totodată rezultatele cercetării pot fi folosite și de Biserica Reformată la marcarea mormintelor părăsite, și repartizarea lor noilor proprietari. Atragerea atenției asupra pietății față de decedați, și îngrijirea mormintelor vechi poate fi benefică pentru întregul cimitir. Pe de altă parte cercetarea poate veni în ajutorul administrației locale în efortul său de a proteja și îngriji mormintele personalităților istorice locale. Cu ajutorul hărții elaborate în cadrul cercetării noastre aceste morminte pot fi identificate cu ușurință.

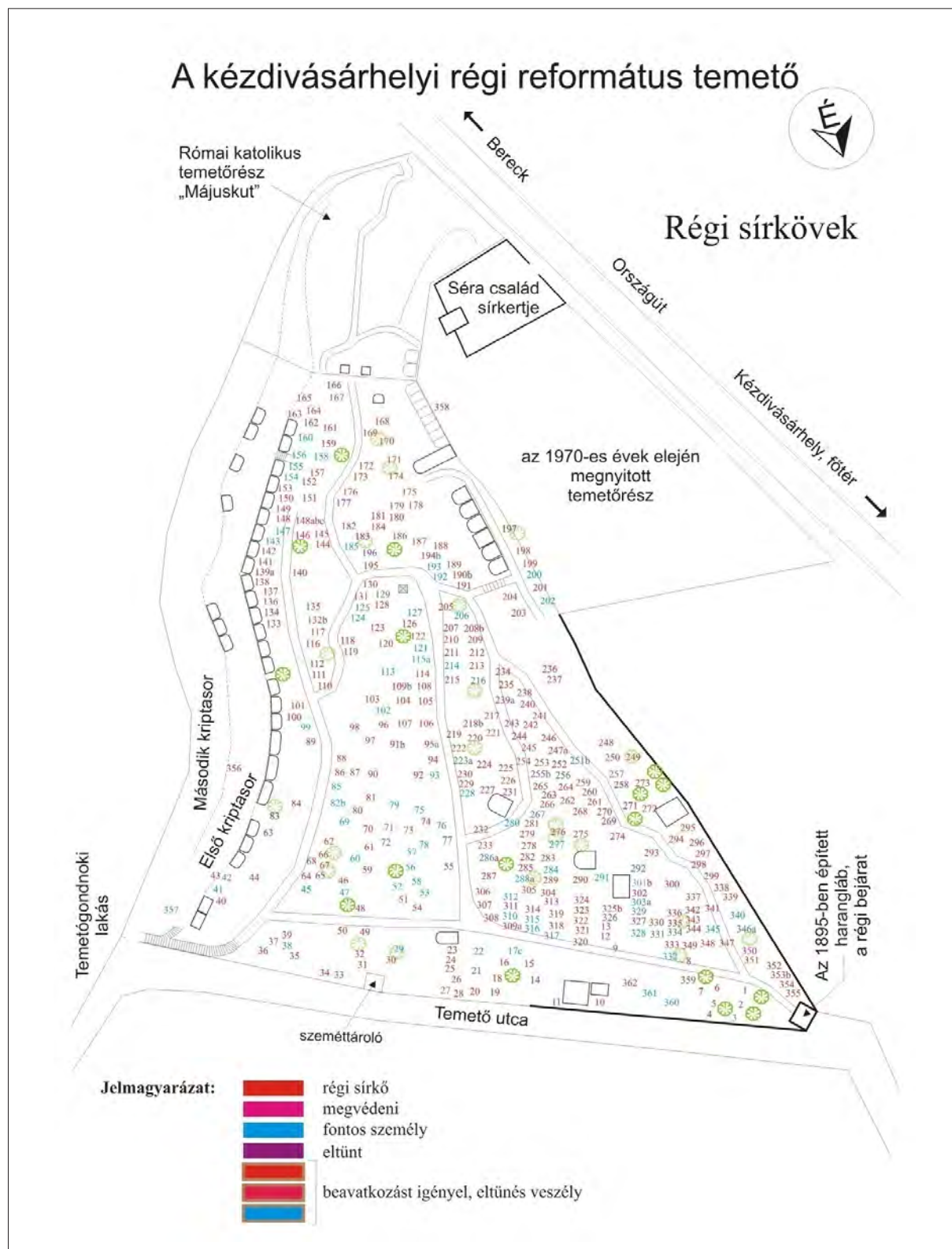
The Cultural Heritage of the Protestant Cemetery in Kézdivásárhely

(Abstract)

The scientific survey of the Protestant cemetery in Kézdivásárhely was made in 2014–2015. The research upon the territorial evolution of the necropolis has resulted in an abundance of new data regarding its formation. In the course of the survey a map has also been elaborated, on which we have marked 362 tombs and 403 graves. This map is a worthwhile guide for the local Protestant church in keeping track of the graves, but it could also help in raising the awareness of new owners to enshrine the memory of the deceased.

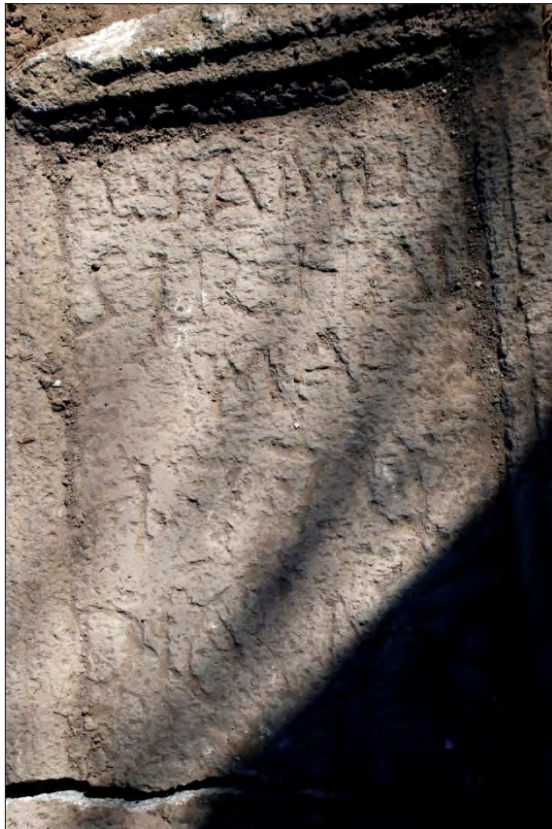
Looking after the tombs of important historical personalities falls under the responsibility of the local community. Our research could be a valuable aid in this effort, in that it identifies the noteworthy personalities, pinpointing and keeping track of their tomb.

Mellékletek





A 2000-es évek elején a Székely Nemzeti Múzeumba menekített 1779-es évszámú sírkő



A 65-ös helyrajzi számú, 2014-ben előkerült, 1779-es évszámú sírkő
(fotó: Dimény Attila)



A 238. helyrajzi számú, 18. századi sírkő (fotó: Dimény Attila)



A 348a. helyrajzi számú, 18. századi sírkő (fotó: Dimény Attila)



A 72-es helyrajzi számú sírkövet Török József *senator* és felesége, Benkő Sára készítette 1834-ben (fotó: Dimény Attila)



Az albsi Barabás és a nagyajtai Cseréy család sírboltja. A 129-es helyrajzi számú sírkövet a múzeumalapító Cseréyné Zathureczky Emília állíttatta 1875-ben (fotó: Dimény Attila)



Az 1907-ben állított 41-es helyrajzi számú sírkő Székely János kézdivásárhelyi református lelkész sírját jelöli (fotó: Dimény Attila)



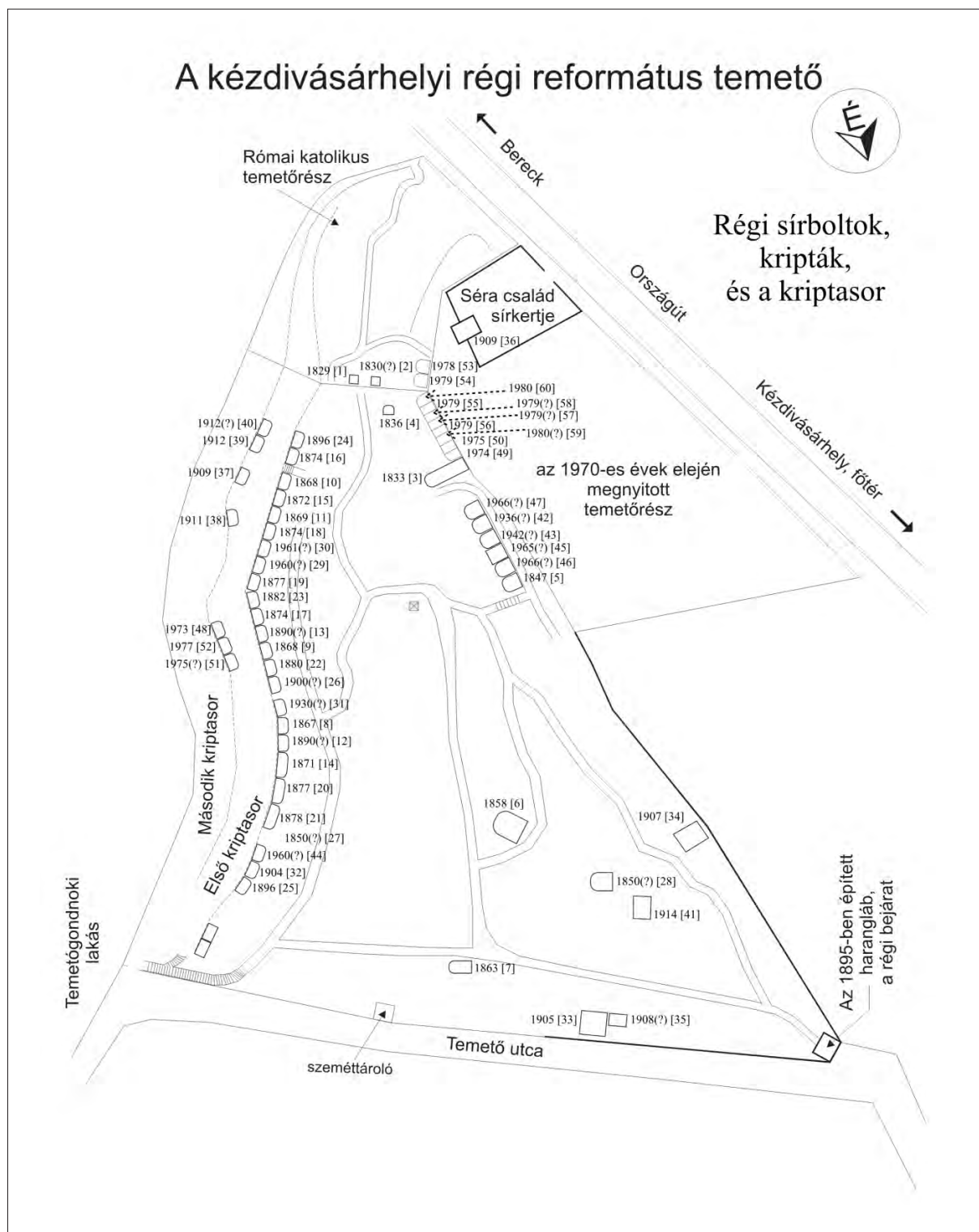
Szentkatolnai dr. Bálint Gábor egyetemi tanár és neje, Spilmann Rózália obeliszkje (45-os helyrajzi számú sír)

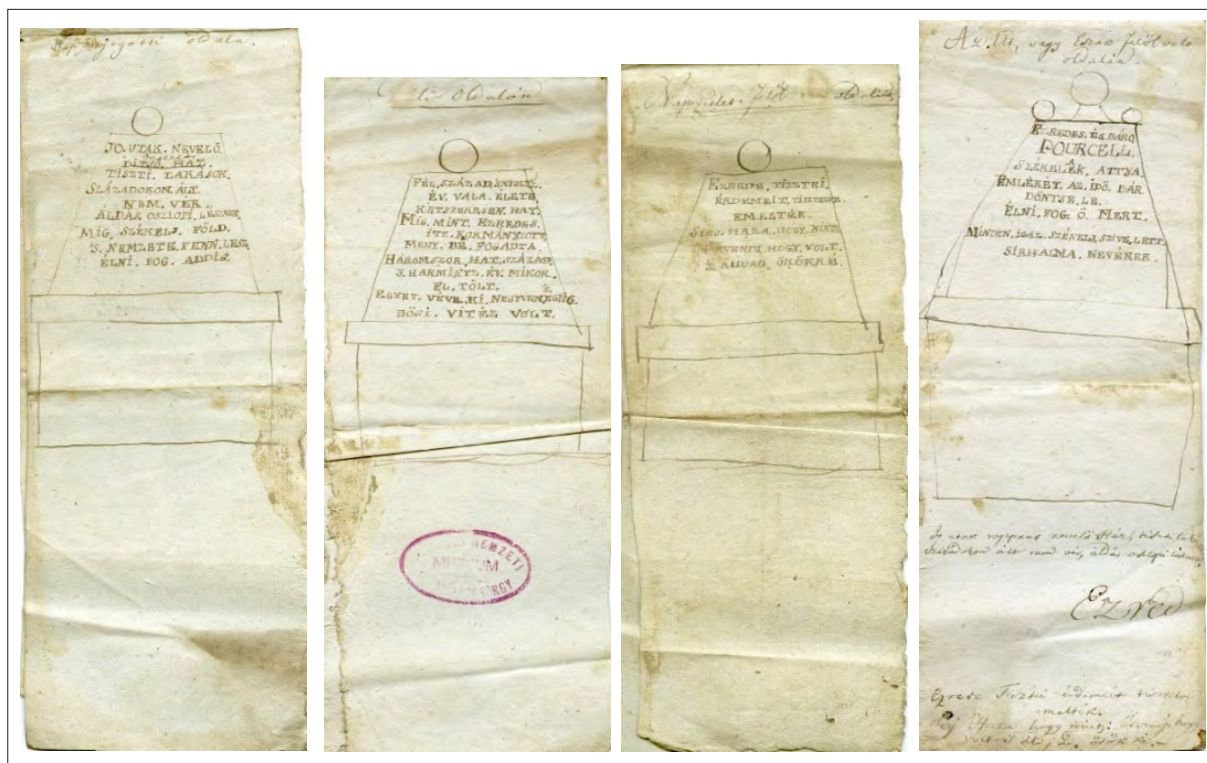


A 83-as helyrajzi számú, Jancsó József gyógyszerész eltűnt síremléke
(fotó: Dimény Attila, 1994)



A 301a helyrajzi számú sírkő, az ozsdolai Zsögön Zoltán tanár-költő síremléke





Báró Purcell János síremlékterve a Székely Nemzeti Múzeum irattárából



A református temető korai sírboltjai, 1830_2 és 1836_4. (fotó: Dimény Attila)



A nagyméretű tímár kripta hátulnézetből, 1833_3. (fotó: Dimény Attila)



A nagyméretű tímár kripta a 2015-ös javítás előtt, 1833_3. (fotó: Dimény Attila)



Az 1863-ban kialakított 1863_7 sírbolt fotója 1960-ban. A fotón Szász Bálint fazakasmester családja (fotó a család tulajdonában)



Az 1863-ban kialakított 1863_7 sírbolt (fotó: Dimény Attila)



Az 1863 után kialakított kriptasor egy része és az egykori sétatéri kőpadok lábai (fotó: Dimény Attila)



A kriptasor a különböző nagyságú előfalakkal (fotó: Dimény Attila)



A kriptasor kriptáinak időben való formai változása (fotó: Dimény Attila)



Részben domboldalba mélyített épületszerű kripták a kriptasor elején (fotó: Dimény Attila)



Az 1908_35-ös földalatti sírbolt és 1905_33-as földszíni kriptá (fotó: Dimény Attila)



Molnár Józsiás és Gál Emília mauzóleuma a Józsiás parkban (fotó: Dimény Attila)



Bárá Szentkereszty Stephanie kápolna-sírboltja az egykori leányárvaház udvarán (fotó: Dimény Attila)



Bartha Józsefné Hegyesi Terézia földszíni kriptája lakóházuk hátsó udvarán, a jelenlegi városi piac szomszédságában (fotó: Dimény Attila)



Séra Imre sírkertje és kriptája, 1909_36. (fotó: Dimény Attila)



A kriptasor alatti, részben domboldalba mélyített kripták, 1909_38, 1912_39 és 1912_40. (fotó: Dimény Attila)



Az 1930-as években épített 1930_31-as sírbolt a kriptasoron, a Turóczi Mózes sírboltja mellett (fotó: Dimény Attila)



Többnyire az 1940-es években beépített délnyugati kriptasor, háttérben a tímár kriptával (fotó: Dimény Attila)



Az 1970-es évek végén épített kripták a Séra sírkert mögött (fotó: Dimény Attila)



Az 1979-ben és 1980-ban épített kripták, 1979_55 és 1980_60. (fotó: Dimény Attila)